

Sauber Bernát

Életrajz

Sauber Bernátot, a 80-as éveiben járó marosvásárhelyi hitközségi elnököt a hozzá közel álló hitközségi alkalmazottak Berinek szólítják. Köpcös testalkatú, szigorú-komor tekintetű ember. Igazán akkor derül ki, hogy arany szíve van, ha valaki közelebb kerül hozzá. Komolyan és felelősségtudattal viszonyul kis zsidó közösségéhez. Amennyire egészsége engedi, mindig bejár az irodába az ügyeket rendezni, de különben sem tudna otthon ülni tétlenül – nem olyan a természete. Az iroda két helyisége közül az egyik az ő birodalma, amit megoszt a titkárral, Ausch Sándorral. A hatalmas íróasztalán lévő iratcsomóhalmok között remekül elboldogul, és gyakran bátyázza körül magát könyvekkel, többek között vallásos jellegű könyvekkel, amelyek az istentiszteletek levezetésénél szolgálnak neki segítségül.

Az apai nagyapámat Sauber Menyhértnek hívták, valamikor az 1860-as években született. A Szilágyságból egy községből, Nagysomkútról [Nagysomkút a Szilágy vm.-vel szomszédos Szatmár vm.-ben lévő nagyközség, járási székhely volt. – A szerk.] származott. Volt két fia, Ignác és az édesapám, Heinrich. A nagyapa meghalt 1944-ben a deportálásban. Nem tudom, hogy mivel foglalkozott a nagyapám, mert amikor megszülettem, ők már el voltak válva a nagyanyámtól, tehát nem is ismertem a nagyapámat. Valamikor 1920 előtt válhattak el, először a polgári törvények szerint váltak el, utána a rabbínatus is elválasztotta őket. Én nem emlékszem rá, soha nem volt nálunk, én sem voltam nála, teljesen meg volt szakítva a kapcsolat a nagyanyám és a nagyapám között. Csak a fiúk tartották a kapcsolatot az édesanyjukkal. Nem tudom, mi történt köztük, hogy ilyen drasztikus válás volt – ez nem képezte sosem diszkusszió tárgyát. A nagyanyám, Goldstein Bella egy magyarláposi [Magyarlápós: Szolnok-Doboka vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 2700 lakossal. – A szerk.] gazdag családnak volt a leszármazottja. Ez egy kis család volt, akik földbirtokosok voltak, aztán tönkrementek. Nagyanyámnak volt egy testvére Szászrégenben, úgy hívták, hogy Frenkel Ida. A nagyanyám ott lakott Magyarlápósan velünk együtt. A nagybátyám, Sauber Ignác külön lakott.

Édesapám testvéréről, Ignácról, sokat nem tudok mondani. Ő kisebb volt, mint édesapám. Kolozsvári származású zsidó felesége volt, Gizi néninek hívták, zongoratanárnő volt, elég furcsa természetű volt a nő. A kapcsolat köztünk és a nagybátyám között elég távolságtartó volt. Arra emlékszem, a nagynéném olyan pedáns volt, hogy nem lehetett bemenni a lakásába, csak ha az ember levette a cipőjét, és ez nálunk nem volt még szokás, az akkori időkben ez nem létezett. Nálunk otthon és általában mindenhol fonott rongyszőnyegek voltak, nem is tudom, ha volt valakinek perzsaszőnyege. Ők nem nagyon voltak vallásosak, ritkán jártak templomba. A nagybátyám vett egy teherautót, és szállította a fát és a deszkát a magyarláposi hegyvidékről a legközelebbi állomásra, Galgóra amelyik 30 kilométerre volt Magyarlápóstól. Ez egy falu, összeköttetés Magyarlápós és Dés között. Deportálás után a fia, Sauber Pál Amerikában telepedett le. A szülők a deportálásban haltak meg.

Az édesapámat Sauber Heinrichnek hívták. Körülbelül nyolc osztályt végezhetett [Az 1893-ban született apa nyilván elvégezte legalább az elemi iskolát, ami akkor 6 osztályos volt. – A szerk.], és

héderbe biztosan járt. Vallásos zsidó volt. Budapesten nőtt fel, 14 éves korában került oda Magyarlápósról. Volt valami rokonunk ott, s ahhoz ment, hogy tanuljon ott egy szakmát, és az ő üzletében, egy vegyeskereskedésben dolgozott mint inas, aztán megkapta a segédi minősítést, hogy kereskedősegéd lehessen. Talán nyolc évig volt ott kereskedősegéd, amíg be nem vonult katonának az első világháborúban. Őrmester volt. Részt vett a piavei harcokban [E mellett az észak-olaszországi folyó mellett fejeződött be 1917 novemberében az osztrák-magyar haderő és a német csapatok offenzívája. A kezdetben sikeres támadás 1918 júniusában megghiúsult a Piave áradása miatt, októberben pedig az olasz csapatok már a teljes haderejükkel átkeltek a visszavonuló osztrák-magyar csapatok nyomában. – A szerk.], ahol egy gátat rászabadítottak a szerbek az osztrák-magyar katonákra, elöntötték vízzel. Nagyon sokan meghaltak ott, majdnem befulladt ő is a vízbe, de végül megmenekült. Hamarább szabadult mint katona, és nem akart Pesten maradni. Hazajött és megnősült, 1919-ben elvette feleségül édesanyámat. Magyarlápóson a zsidók egymás között házasodtak. A szüleim nem házasságközvetítő által ismerkedtek meg. Általában amikor sok lány volt egy családban, és nem volt jelentkező, aki feleségül vegye, vagy nem felelt meg az elvárásoknak, akkor folyamodtak csak házasságközvetítőkhöz. Édesapám, amikor megnősült, kapott hozományt. Akkor az volt a szokás, hogy az asszony hozott hozományt, és az nem is volt akármilyen kis összeg. Én nem tudom, hogy mennyi hozományt kapott az édesapám, de azzal kezdett neki az életnek, egy vegyeskereskedést nyitott.

Az anyai nagyapát Berkovits Mendelnek hívták. Ő Máramarosszigetről [Máramaros vm. székhelye. – A szerk.] származott. Jól szituált ember volt, jól menő kóser mészárszéke volt. De nem ő dolgozott, mert volt két keresztény segédje. Érdekes, hogy minden nagyobb zsidó üzletben, ahol nem bírták egyedül az üzlet lebonyolítását, ott általában segédeket vagy inasokat vettek fel, és azok általában magyarok voltak. Minden kóser mészárszék [lásd: étkezési törvények] mellett [Magyar]Lápóson volt egy tréfli mészárszék is. A rituális mészárszékben csak a kóser húst árulták, illetve a marhának a felső részét, az elejét. Mi ettük a szegyet, a bordákat, amit lājterlinek neveznek jiddisül. A hátulsó részét nem volt szabad egyék a zsidók, s azt árulták a másik mészárszékben, ahova keresztények jártak. Tehát a jó húst a keresztények ették meg. Nagyapám vette a marhát, levágatta a sakterrel, bevitte a mészárszékbe. A zsidók megvették tőle az elejét a marhának, és a keresztények megvették a hátát. A marhának az elejéből kivágták a vénákat, és csak utána volt szabad árulni. A hátulsó részének annyi vére volt, hogy azt nem lehetett teljesen eltávolítani a vértől, és ezért nem volt szabad enni a zsidóknak. [A négylábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákob angyallal vívott harcának emlékére nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. – A szerk.] Volt egy speciális zsidó ember, az ellenőr, héberül az úgynevezett mezsgiah. Ha valaki elküldte a keresztény cselédjét húsért, a húst egy papírba becsomagolták, átkötözték spárgával, lepecsételték pecsétviasszal, és a mezsgiah [lásd: mászgiach, meszgiach] héberül aláírta, hogy nehogy véletlenül a keresztény cseléd egy darab disznóhúshoz vagy szalonnához hozzáértesse.

Az anyai nagyanyámra, Miriámra, csak úgy emlékszem vissza, mint 85 éves öregasszonyra. Most is emlékszem, ahogy ott ült a karosszékekben, alig tudott már beszélni, de ő dirigálta az egész

családot. Az öregasszony magyarországi származású volt, talán a Dunántúlról, még olyan akcentussal [azaz más nyelvjárásnak megfelelően] is beszélt magyarul.

Az elég nagy ház volt, ahol az anyai nagyszüleim laktak, én sokszor aludtam náluk a második világháború előtt. A háború után voltam ott utoljára, akkor még létezett, most már le van bontva. Volt vagy három-négy szobájuk. Visszaemlékszem pontosan, volt a háznak egy olyan része, ahova be volt építve egy sátorféle, egy kis zsendelyes [zsindeyes] fedél. Az megvolt úgy csinálva, volt egy hengeren egy fakerék, és azon egy kötél, ami két gerenda segítségével kinyomta a zsendelyes fedél két oldalát. Amikor jöttek a sátoros ünnepek [Szukot], akkor húztuk a kötelet, és a fedél kétfelé nyílt. Ha esett az eső, akkor visszaengedtük. Ez nagyon ritka eset volt, hogy valakinek ilyen háza lett volna. Nagypám sátoros ünnepkor ott evett és aludt állandóan, mert ez az előírás, hogy ott kell egyen és aludjon.

Édesanyám bátyja, Berkovits Mihály nem Magyarláposon lakott, hanem Disznajón [Maros-Torda vm.-ben fekvő kisközség, 1910-ben 1500 főnyi lakossal. – A szerk.]. Elég gazdag ember volt. Volt egy szép nagy üzlete. Később az öcsém, Dezső oda került hozzá segédnek, ameddig be nem vonult katonának. Mihály felesége zsidó volt, volt egy lányuk, Dalma. Vallásos család volt, de a lányuk már kevésbé. Aztán idős lett Mihály, nem bírta. Ott halt meg az 1930-as években, Disznajón. Mihály feleségét, lányát és annak két gyermekét deportálták. Egyik sem tért vissza. A lányának a férje munkaszolgálatos volt, de nem tudok róla semmit. Ő sem tért vissza, az biztos.

Az egyik nagynéném, Indig Sára és a családja elég rossz körülmények közt élt. Indig nagynéninek volt hat gyereke, hasonló korúak voltak, mint én meg fiatalabbak. A férje, József bádogos volt, de nem nagyon ment a műhelyük. Az egyik fia kivált a műhelyből, és toronybádogos lett. Ő elég jól keresett, veszélyes is volt a munka. Az egész járásban ő volt az egyetlen, aki felment a nem tudom, vagy ötven méteres tornyokra, s mindenki nézte. Mindig kérdeztem tőle, hogy „Nem félsz, nem szédülsz el?”. „Dehogyan – azt mondja –, megszoktam, mintha a földön járnék.” Sára valamelyik másik fiának a gyereke Izraelben rabbi. Indig József, Sára férje hirtelen meghalt 1937-ben vagy 1938-ban, a családot utána deportálták. Egy lány kivételével mindenki visszajött.

Volt egy másik nagybátyám, Karl Mihály, Karl Berta férje. Berta volt az édesanyám testvére. Volt két fia. Mihálynak volt két üzlete Magyarláposon, nagybani kereskedő volt, de árultak darabszámra is. Nem létezett olyasmi, amit ne lehessen nála megkapni: talpbőr, gyapot, cukor, rizs, vas, petróleum, benzin – kezdve a patkószegtől a faszegig mindent megtalált az ember. Nagyon jó anyagi állapotban voltak, elég fukar ember volt a nagybátyám. Aztán a végén nagyon tönkrementek, már lehettem olyan 15 éves akkor. A gazdag nagybátyám nem is volt már az üzletben, mert le volt paralizálódva, szegényt, emlékszem, az ágyban forgatták, pedig nem is volt olyan idős ember, ha volt 50 éves, mikor lebélt. A fia, Lázár vette át az üzletet, és utána ismét fellendült az üzlet. „Karl Mihály és fiai”, ez volt a neve a cégnek. Magyarláposon, hivatalos szerveken kívül magánembereknél vagy üzletekben nem volt telefon, csak az ő üzletének volt telefonja. Ott óriási nagy forgalom volt csütörtökön. Csütörtök délután jöttek a zsidók vásárolni a szombatira lisztet, cukrot, olajat, a kókuszdióból volt egy olyan margarinszerű, azt meg petróleumot. Egy család általában vett hat-tíz kiló lisztet. Nem kilós csomagolásban árulták, hanem voltak ilyen nagy papírzacskók, amelyeknek ilyen szája volt, s abba megmérték az ember, és abba rakta be a lisztet, és így árulták. Nem is volt előrecsomagolt liszt, csak kimérve. Egy kiló liszt 4 lej volt, nem fogom elfelejteni soha. És mindig vettek körülbelül két ilyen nagy zacskó lisztet. Vettek 4

kiló nullás lisztet, abból csináltak kalácsot, laskát, amit kellett. A makaróni ismeretlen fogalom volt akkorjában. Hallottuk, hogy létezett makaróni, de Magyarláposon hogy lásson valaki makarónit vagy kekszet az üzletekben árulni, ilyesmi nem volt. Csokoládé viszont volt.

Az egyik unokabátyám, Nemes Sándor Karl Mihály üzletében dolgozott, mint segéd. Négy segéd volt ott. Én is bementem csütörtökön segíteni a különböző munkákban, és megfizetett a Lázár unokabátyám. Egyszer azt mondja nekem a segéd unokabátyám: „Te, figyelj ide! Mikor jön Indig Jaszuf bácsi vásárolni – úgy hívták a nagybátyámat, hogy József, zsidóul Jaszuf –, a következőképpen csinálod.” Voltak ilyen hosszú ládák rekeszekkel, és a [különbözőfajta] lisztek egymás mellett voltak, és utána jött a cukor. Egyedül a cukor az mindig előre volt csomagolva, mint ma is. Azt mondja: „Figyelj ide, minden alkalommal, minden zacskó fenekére beteszél 2 kiló cukrot, beteszél egy fél kiló gyertyát – mert az kellett péntek este a gyertyagyújtáshoz –, ha kell egy pár talp valamelyik gyerekének – ő előre kivágott egy darab talpat –, beteszed egy papírba, s beteszed a fenekére, és a végére [tetejére] ráteszel vagy 3 kiló lisztet.” És akkor én lemértem a csomagot úgy, ahogy volt, 8 vagy 10 kilót, s akkor fizette 10 kiló lisztnek az árát – az volt 40 lej. Egy kiló cukor volt 32 lej volt, el lehet képzelni, nagyon drága volt a cukor. Ezt csak annak a testvérnek csináltuk, mert a legszegényebb volt. A második világháború után, amikor hazajöttem a fogságból, 1949-ben találkoztam Désen a családdal, mert aztán az egész családom: a testvéreim és a nagykereskedő unokabátyámék, Karlék is Désre költöztek. (Karl Lázár munkaszolgálatos volt valahol Ukrajnában, a feleségét és a két gyerekét deportálták, mindhárman meghaltak.) Találkoztam Lázárral, aki az üzletet vezette, beszélgettünk és visszapergettük az egész életet, mi volt Magyarláposon. Mondom neki: „Figyelj ide, Lázár, most már én is 28 éves vagyok, te vagy most 40 nem tudom, hány éves, én tartozom egy vallomással neked. Emlékszel, mikor én nálad dolgoztam?” „Hogyne” – mondja. „Elmondom neked őszintén, hogy Sanyi, az a másik segéd unokatestvérünk azt mondta nekem, hogy mikor jön Jaszuf bácsi, akkor oda be kell tenni cukrot, fahéjat, borsot becsomagolva, abszolút, ami kellett egy hétre” – egyedül az olajat, azt nem lehetett betenni. Mesélem neki, s mosolyog. Azt mondja: „Te azt gondolod, hogy én vak voltam, és nem láttam? Én láttam mindent, hogy ti mit csináltok ott együtt Sanyival.” Ő észrevette, csak tette magát angolnak. Lázár 1953-ban vagy 1954-ben kiment Izraelbe, Haifán lakott. Az első időkben éjjeliőr volt egy raktárnál, és két-három év alatt talpra állt, és egy komoly bankban tisztviselő lett.

Az anyám ágáról az egyik nagybátyám, Nemes Izsák mészáros volt. Édesanyám egyik testvérének Nemes Zsuzsának volt a férje. Öt fia volt: Géza, Lázár, Jasszi, Sanyi, Öcsi. Hárman voltak bekapcsolódva az apjának a mészárszéküzletébe, a negyedik kereskedő volt, az ötödik asztalos. Hegyvidéken főleg juhtenyésztéssel foglalkoztak a parasztok, aztán jött a tavaszi szezon, amikor kezdték a bárányokat vágni. Nemes Izsák vette a bárányokat, vágta s árulták a bárányhúst. A vágásnál én segítettem. Gyorsan ment a metszés, aztán egy bicikli pumpával beszúrtak a báránynak a lába és a hónalja alá, és levegőt nyomtak be oda, és a mészáros csak megvágta és egyből le lehetett húzni az egész bőrt. Ez a lehúzás volt az én feladatom, és ezért persze kaptam bizonyos honoráriumot a nagybátyámtól. Megvették a bárányokat márciusban, és vágtak naponta 500–1000 bárányt, azokat délután 6 órakor teherautóba rakták, jéggel és elindultak. Reggel 5 órakor Bukarestben voltak. Ott már várták a nem zsidó kereskedők és mészárosok is, és megvették egyszerre húsz-harminc darabot.

Steinmetz Ilona, anyám egy másik lánytestvére elvált, mert a férje megzavarodott. A férj visszament [Máramaros]szigetre, mert odavalósi volt. Volt két fia. 1938-ban egy Doppeld nevű

özvegyember, egy magyarláposi zsidó, aki Amerikában élt, hazajött és elvette feleségül. Idősebb volt, mint a nagynéném. Divattervező volt Amerikában, nyakkendőket tervezett. Elég jól meg volt fizetve. Akkoriban 120 dollár havi nyugdíjat kapott Amerikából, az óriási pénz volt 1938-ban. Nem tudta elkölteni még a negyedrészt sem. Ahelyett, hogy kimentek volna Amerikába, mert akkor ki lehetett volna menni, itt maradtak. Egy lánya született ettől a férfitől. 1944-ben deportálták az egész családot. A nagyobbik fia az első férjétől, Steinmetz Mózes, ő megmaradt, és Auschwitzból egyenesen Amerikába ment, és ott is él Amerikában mint ingatlanközvetítő. Találkoztam is vele 1984-ben, amikor voltam Amerikában, nem gazdag, de jól szituált ember.

A Dub Málcsi és Dub Emma családjáról nem tudok semmit. Ezek elköltöztek máshova, nem emlékszem, hova, nem laktak Magyarláposon. Férjhez mentek zsidókhoz, voltak lányaik, de nem tudom, milyen vidéken éltek. A férjek unokatestvérek voltak. Akkor nem volt ez a kapcsolattartás, és hogy utazunk ide-oda. Autóra felülni nagyon sok pénzbe került, és rosszak voltak az utak is. Mindenki saját magának élt.

Berkovits Nándort nem nagyon ismertem, mert Magyarláposról beköltözött Désre, s ott lakott. Ő volt a leggazdagabb a testvérek közül. Nagy cérnagyára meg nem tudom, milyen gyára volt Désen. Nagy szerencsétlenség történt az egyik gyerekével. Építkeztek, s az udvaron volt egy meszes gödör, ahova beöntötték a meszet, és ráöntöttek vizet. Beesett egy ilyen gödörbe, és ott halt meg szegény. Éveken keresztül ez nagyon nagy tragédia volt, nemcsak az ő családjában, hanem az egész rokonság csak erről beszélt. Én egyszer találkoztam vele 1938-ban. Emlékszem, akkor adott nekem 20 lejt. 20 lej annyi volt, mint mondjuk, 2 kiló hús. Nándor munkaszolgálatos volt. Az első feleségét deportálták, és azt hiszem, volt egy kislányuk is, akit szintén deportáltak. A harmadik gyereke Noé volt. Nándor visszatért a deportálásból, a háború után kiment Ausztriába. Ausztriában másodszor is megnősült, mert az első felesége a deportálásban meghalt. Nem volt zsidó a második felesége, nem lett gyerekük. Mikor én hazaérkeztem a fogságból, ő már nem volt itt, már Bécsben lakott. 1967-ben találkoztam vele utoljára, Haifán, direkt eljött Izraelbe, mert akart velem találkozni, s tudta, hogy megyek oda. Akkor adott nekem 300 dollárt. Ennyi volt az egész segítsége neki. Utána aztán nemsokára meghalt.

A mi családunk, azok, akik ott éltek Magyarláposon, a testvérek összejöttek minden szombat délután, de a szombati vacsorát már mindenki otthon tartotta. Az anyai nagyanyámnál tele volt az udvar kölykökkel, volt vagy húsz unoka. Ott mindenki kapott uzsonnát a nagyanyámtól. Fasírt minden szombaton volt. Azt mondta: „Mindenki annyit ehét, amennyit akar, mert mindenkinek jut kettő”. Vallásos volt, kóser háztartást vezetett. Mind Magyarláposon születünk a testvéreimmel: elsőnek én születtem 1920-ban, utánam született Matild 1923-ban, majd Dezső 1925-ben, Judit 1926-ban, Emma 1928-ban, Zelma 1930-ban.

Az apai nagymama a családunkkal élt. Neki volt egy kis kocsmája – a szüleitől örökölte –, kocsmárosné volt mindig. Egyedül vezette a kocsmát. Nem volt neve a kocsmanak. Elég tágas volt, asztalok voltak benne, s fapadok támlával. Ott árult italt, pálinkát, dohányt, cigarettát. Elég jól keresett a nagyanyám, többet keresett, mint édesapám. Főleg csütörtökön, amikor volt a heti vásár, akkor nagy dínomdánom volt: ittak és ettek. A végén aztán én is segítettem, csütörtökön kiszolgáltam az embereket. A nagyanyám kocsmaájában nem volt étel. Mindenki hozott magának ételt, s aztán ott ette. Szombaton nagyanyám bezárta a kocsmaját, de kinyitotta az ablakot, oda letett, mondjuk, öt csomag dohányt, cigarettát. Voltak kuncsaftok, akik elvették a papír dohányt, s

egy tányérba betették a pénzt. Ez így volt szombaton. Soha nem fordult elő, hogy valaki elvette volna a csomag dohányt, és ne tette volna oda a pénzt, pedig nem állt ott a nagyanyám. A csomag oda volt téve, ahogy elfogyott, tett oda egy újabb adagot. Volt még egy kis szálloda is Magyarlápason – volt vagy négy szobája –, és a tulajdonosnak volt egy vendéglője is. 1940-ben, amikor Erdélyt Magyarországhoz csatolták [lásd: második bécsi döntés], elvették a zsidók engedélyét [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Nagyanyám nem akarta odaadni a helyiséget senkinek, összeállt egy Strauss nevű szász emberrel, és annak a nevére ment a kocsmá tovább, és aztán osztották a keresetet. Az illetőnek a felesége fényképész volt, de aztán elváltak.

A családom anyagi helyzete nem volt túlságosan rózsás, de megéltünk rendesen. Otthon üzlete volt édesapámnak. Segítettem az üzletben, főleg csütörtökön, pénteken, amikor zsúfoltabb nap volt. Az akkori időknek megfelelően volt berendezve az üzlet. Volt 4 láda az egynullás, a kétnullás, háromnullás és a négynullás lisztnek [A számok a liszt őrlésének a minőségét jelzik. – A szerk.], és külön volt a puliszkaliszt. Ki volt rakva a kávé, a cukorka, a csokoládé, a piperecikkek, amik voltak akkor: szappan, mosószappan, a Nivea krém – ez volt az egyetlen krém, ezt használta akkor mindenki. Ezt a kereskedők hozták Brassóból, mivel ott csinálták. Volt egy rész, ahol petróleum volt, literes üveggel jöttek az emberek vagy bidonokkal, és ebbe mérték a petróleumot. A bolt egy másik részében voltak a két méter hosszú vas ráfok, a szekérkerékre való ráfok, olyanok, mint az abroncs, de ezt úgy nevezték nálunk, hogy ráf. Jöttek a parasztok faluról, hogy tönkrement két keréknek az abroncsa, s akkor megvette a ráfokat. Voltak a kovácsok – ezek már inkább keresztények voltak –, betették a kereket egy speciális szerkezetbe. Megmérték pontosan a ráfot, a két végét felhevítették és összekalapálták, majd az egészet felforrósították, és ráégették a kerékre. Ez aztán kitartott éveken keresztül. Azonkívül volt patkóvas, vékony vasrudak és patkószeg, mert ha elment a kovácshoz, kellett patkószeg is, amivel felerősítették a patkót. Volt az üzletben kávé is, de kávé nagyon kevesen vásároltak.

Ott volt a házban az üzlet is, a nagyanya kocsmája is – külön helyiségek voltak –, és külön volt négy szoba, és volt egy konyha. Volt a szülőknek egy szobájuk, aztán a lányok az egyik szobában, s mi, fiúk a másikban. A nagyanyámnak külön szobája volt. Egy időben félt az öregasszony egyedül, s akkor ott aludtam nála egy díványon. Nem nagyon volt szabad menni moziba, tiltva volt a mozi, a vallás tiltja a mozit, habár egy csók is alig volt a filmekben. Este kiengedett a nagyanyám az ablakon, mert este voltak a filmek 7 vagy 8 órától. Kimásztam az ablakon. Egy zsidóé volt a mozi. Beültünk a moziba, háromszor, négyszer, ötször is megnéztem egy filmet. Kovbojfilmek voltak, és volt ez a Pat és Patason, mint Stan és Bran [Pan], csak előttük [hamarabb] vetítették. És volt még a Zigató – ez volt a filmben a főszereplő neve. Ezeket az 1930-as években játszották a mozikban.

A szomszédunkba volt egy nagyon gazdag, egy jómódú magyar család, s nagyon jóban voltunk velük. Volt nekik 3-4 tehenük. Általában minden este mentünk 3 liter tejért. Én voltam a nagyobbik, én mentem. Nagy kannák voltak és egy sajtár. Az asszonynak, aki fejte a tehenet vagy a cselédjének meg kellett mosniuk előttem a kezüket: főtt krumplival dörzsölte a kezét, mintha szappan lett volna, s vízzel lemosta. Szappannal nem volt szabad megmosni a kezét, mert a szappan zsírból készült, és a tej a zsírral nem kerülhet kapcsolatba. És ott kellett álljak végig, addig ameddig kifejte a tejet. Volt nekünk literesünk és sajtárunk, speciálisan a tejnek, nem az övét használtuk, mert az nem volt kóser. A sajtárból a literesbe töltötte a liter tejet, s így vittem haza.

Lehettem olyan 4-5 éves, tehát 1924-ben vagy 1925-ben, óriási nagy kivándorlások voltak Amerikába. Fel volt iratkozva édesapám is. De édesanyám nem akarta a családját itt hagyni, nem akart elszakadni a testvérektől, és nem mentünk el. Szegény édesapám, mikor már gyengébben ment neki, akkor mindig szemrehányást tett édesanyámnak, hogy „Te vagy az oka, hogy idejutottunk, mert itt maradtunk”. Mindenki, aki abban az időben elment, nagyon hamar talpra állt, és gazdag emberek lettek.

Mikor jött a világválság [lásd: az 1929-es gazdasági világválság], elég nehezen keresett édesapám, mindennek nekifogott, hogy pénzt keressen. Nagyjából sikerült neki, de azért éreztem a nehézségeket. Ez világviszonylatos válság volt, ami kihatott Romániára is. Volt egy kétéves aszály, emlékszem, nagy aszály volt, és jégverés is. Olyan problémák voltak, amiket nem lehetne csak így elmesélni, mert akkor órákig mesélhetnék. Akik tartottak cselédet, azoknak olyan 60-70 százaléka le kellett mondja, mert annak kellett lakhelyet adni, ott étkezett meg ilyesmi. Egy ideig – elég nagyfiú voltam már – volt nekünk is egy cselédünk, de utána aztán, 1932 után, már nem engedhettük meg magunknak, hogy tovább tartsunk alkalmazottat. Észrevettem, hogy kasztok voltak: voltak a gazdagok, és voltak a szegények. Voltak, akik megéltek a saját keresetükből, akik gyengébben éltek, segélyre voltak rászorulva. Hála istennek, mi nem voltunk rászorulva.

Elég vallásos volt a család. Az apai nagymama is vallásos volt, neki is volt parókája, és az édesanyámnak és az anyai nagyanyámnak is volt. Kopaszra lenyírták a hajukat, de soha nem láttam kopaszon őket, általában vigyáztak erre. Általában kendőt is viseltek a zsidó asszonyok, alul volt a paróka, és rajta a kendő. Mindenkinek [az asszonyok közül] volt parókája Magyarláposon. 15 százaléknak ha nem volt parókája, a többi mindenki parókát viselt. Télen nem nagyon viseltek, télen kendőt viseltek. Apám, habár nem volt egy szakállas zsidó, de minden nap elment reggel és este a templomba. Imaszíjjal imádkozott és tálesszel. Én is minden reggel imaszíjjal imádkoztam a héderben, miután a tizenharmadik évemet betöltöttem. Nálunk nem volt szokás tálesszel imádkozni, csak miután megnősült, akkor volt kötelező a tálesszel. Este nem szoktak se tálész, se imaszíjat nem szoktak használni, csak reggel. Apám modern ruhákat viselt. Mi a ciceszt viseltük, de az ing alatt. Volt egy négyszögű anyag, az be volt vágva, és az ember a nyakába tette, s a ciceszt azt a nadrágban tartottuk. Ez elő van írva, hogy kötelező viselni egész nap, a mi törvényeink ezt szabályozzák.

Az utolsó percig, a deportálásig tartottuk a tradíciót, volt külön húsos, tejes edény. Például egy villával, amivel ettél húst, azzal nem volt szabad egyél túrós gombócot. Külön mosogatóedény volt az edényeknek. Voltak külön húsvéti edények [lásd: Pészah], ezeket elraktuk ládába, fenn a padláson volt egy nagy láda. Húsvétkor lehoztuk a húsvéti edényeket, s akkor abból ettünk. Mi nem ettük a disznóhúst, s nem volt disznózsírunk. De kellett zsírt tárolni, s akkor mindig vettek vagy rucát vagy libát. Ősszel kezdték a libát venni. Édesanyám állandóan 6-10 libát tömött. Emlékszem a mai napig, ahogy ült szegény, és nyomta be a libáknak a torkán a kukoricát. Általában felhizlalták olyan 5-6 kilósra, nagyok voltak. A szegény családoknál, amikor télen libát vágtak, a libamáját inkább eladták a jómódú zsidó családoknak, mert a libamájnak nagy keletje volt.

Péntek reggel szegény édesanyám felkelt 4 órakor. Heten voltunk a családban, megdagasztott két teknő lisztet kifaragott, kivájt teknőkben. Nálunk rengeteg fa van azon a vidéken, s kimondottan csináltak ilyeneket. Mikor aztán már én is nagyobb voltam, én is segítettem neki, pláne mikor már

kezdődött a betegsége, én mentem és dagasztottam. Az volt a szokás majdnem minden háznál, hogy az első dolog péntek reggel: sütöttek túrós lepényt. Az egy specialitás volt a zsidóknak, és annak az ízét, soha nem fogom elfelejteni, nem is ettem azóta sem ilyent. Benne volt a túró a lepényben, és forrón vagy melegen, tejfellel ették. A deci tejfellel valami rendkívüli dolog volt. Péntek délben meg volt sütvé egész hétre a kenyér. Hat fonott kalácsot, bárheszt is sütött az édesanyám a kemencében, tojással mindig megkente a tetejét: kettő volt péntek este, kettő szombat délben és kettő délután vagy estefele, mert szombaton csak fehér kalácsot ettünk. A kalácsot nem tejjel csinálták, hanem csak vízzel. A masszája egyszerű volt, pont, mint a kenyéré, csak fonva volt. Péntek délután édesanyám megfőzte az ételt szombatra is [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Péntek délben tepertőt ettünk és libamájat krumplipiréval.

Este persze meg kellett a szombatot ünnepelni. Volt a péntek esti gyertyagyújtás – azt az asszony csinálta. Az édesanyám meggyújtotta a gyertyát, és megáldotta a szombatot. Az apámnak is el kell mondania egy áldást, megáldotta a fiait, és megszentelte a szombatot egy pohár borral. Abból aztán adott mindenkinek egy kortyot. Nem azért, mert nem volt bor, csak az szentelt, mindenki kellett igyon. Péntek estére volt halkocsonya, gefilte fis vagy úgynevezett falcs hal: a csirke vagy a tyúk melléből gombócokat készítettek, és ugyanúgy fűszerezték, mint a halat. Ez egy olyan édes fasírtszerűség volt. Mi a kocsonyát is édesen csináltuk, olyan édeskés volt. Még volt húsleves tarhonyával, és néha-néha valami tésztát [süteményt] is csinált édesanyám.

Voltak az úgynevezett sábesz gojok, a szombati keresztények. Mindeniknek volt 10–15 vagy 20 családja. Péntek este mindenhova ment, és rakta be a kályhákba a fát. Nálunk fafűtés volt, rengeteg fa volt, és nagyon olcsó is volt nálunk Magyarlápón. Mindig megvett édesapám tizenöt-húsz öl fát tavasszal, s az megszáradt. Ősszel, mikor már jó száraz volt, jöttek a falusi emberek, akik felvágták, és az egész színt, ahol tyúkok is voltak – mert mindennel foglalkozott az ember –, megrakták. Már péntek este előkészítette a tűzrevalót, illetve a gerjesztőt, szombat hajnalban ő jött, és mindenhol megrakta a kályhát. A sábesz gojnak volt a kötelessége, hogy másfélóránként mindegyikhez benézett, és télen tett a tűzre, mert zsidónak nem volt szabad tüzet gyújtani vagy tüzet rakni. Szombaton nem szabad főzni. Egy égő kályhára, amelyik fűtve van, nem szabad rátegyed a húsleveset, hogy megmelegedjen, ellenben a hidegre ráteheted. Tehát rá volt téve a hideg kályhára a leves, jött a sábesz goj, és begyújtott, és akkor az melegedhet – minden meg volt főzve előre. A tűzről a levest le lehetett venni. Reggel meggyújtotta a petróleumlámpát, este ő oltotta el, tudta, hogy hol hány órakor fekszenek le. Elment, mindenhol lehúzta a lámpát, és lefeküdtek az emberek. Rá egy órára, mikor kezdett pirkadni vagy már nappal volt, akkor jött, és eloltotta a lámpákat. És ez így ment mind szombat estig. Ezért a munkáért minden hónap végén felszámítottak neki 4 napszámot, az 100 lej volt egy hónapban. Például 10 helyről az már 1000 lej, ami nagy fizetés volt. Mindenki akkor fizetett, ahogy megállapodtak.

Van a zsidó konyhának egy nagyon megszokott nemzeti étele, a csólent [sólet]. Az egy rendkívüli finom étel volt, minden háznál másképpen csinálták, de általában az íze majdnem ugyanaz volt mindenhol. Ez a következőképpen készült: betettek egy nagy fazékba paszulyt, zöldséget, húst, zsírt [libazsírt], és fedővel befedték. Péntek délután oda kellett vinni a pékhez, aki a szombat beállta előtt kivette a szenet a kemencéből, ami át volt forrósodva, és betette az összes fazakat, száz vagy százötven fazakat. Belekerült 5-6 lejbe egy ilyen fazék, függött a fazéknak a nagyságától, hogy mennyi helyet foglal el a kemencében, s annyit kellett fizetni. Mindenki ismerte a saját fazékját. Utána betapasztotta a kemencének a száját, hogy a meleget tartsa, és az ott főtt

lassan-lassan egészen szombat délig. Láposon csak két család volt, akik nem tartottak kóser háztartást, két ügyvéd: dr. Bíró Samu és dr. Harnic. Ezek abszolút nem voltak vallásosak, sosem jártak templomba, nem ettek kóser dolgokat. S ami érdekes volt, csólentet azért csináltak, de valószínűleg disznóhús volt benne. Mikor hozták a fazakukat, azt átborították egy nagy fazékkal, és úgy tették be a kemencébe, hogy a tréfli gőz ne menjen át.

Szombat reggel nem volt szabad reggelizni addig, ameddig az ember nem ment templomba. Körülbelül dél vagy 1 óra lett, amikor már hazajött az ember a templomból. Az istentisztelet nem zajlott le olyan hamar, mint ahogy most én itt csinálom. [Sauber Bernát vezeti jelenleg az istentiszteleteket Marosvásárhelyen. – A szerk.] Szombaton, miután hazajöttünk a templomból, amíg nem töltöttem be a tizenharmadik évet, addig én mentem, és én hoztam haza a csólentet. Amikor betöltöttük a testvéreimmel, akkor már csak a sábesz gojok. Bejött öt-hat fazékkal, és előfordult, hogy összecserélődtek a fazakak.

A szombat déli ebéd olyan lakoma volt, el lehet képzelni, hogy mindenkinek állt félre a hasa. A szombat déli étkezést egy kis pohár pálinkával szokták kezdeni. A tojásos hagyma vagy a kocsonyás hal előétel volt, általában egyik a kettő közül. A hal a zsidóknál gyakori étel. A kocsonyához majd minden falat hal után megnyalta a pálinkás poharat, mert ha ivott volna mindegyik után egy kortyot, akkor berúgott volna az ember. Különbözően ezt mai napig is így csinálom, nem tudok megenni egy kocsonyát, ha nincs ott egy olyan fél deci pálinka, és így nyalogatom, minden egyes falat után. (Szombat délelőtt is ittak egy pohár pálinkát, a gyerekek nem ittak, csak édesapám, esetleg édesanyám ritkán.) A majorságnak [Majorság – a házi szárnyas a helyi szóhasználatban. – A szerk.] a máját, amit előzőleg hagymában megsütöttek, egy bárdal összevágta, és bekeverték a tojásos hagymába. Az ember evett egy kis retket hozzá. A szombati ebéd húslevesből állt. Nálunk a húsleves rettekkel ették, másképpen nem is lehetett elképzelni. A húslevesbe vagy tésztát tettek, vagy édesanyám tojásból készített egy egész vékony lapot, ez meg volt borsozva, megsütötte – ez egy különleges ízt adott a levesnek, ilyet azóta sem ettem. Aztán jött a jó zsíros csólent – marhahús is volt, meg majorság is volt benne, általában a kettőt keverték, mert ez volt a szokás. Egy tyúkbelet megtöltöttek máléliszból készült, borssal megfűszerezett masszával, és megédesítették cukorral. Utána összevarrták a bél két végét, és ez szintén bekerült a fazékba. Ezt kuglinak nevezték. Egyesek a paszuly mellé a csólentbe tettek gerslit: az valami lehámozott búzafajta volt [A gersli hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék. – A szerk.]. Vagy szárított tarhonyát tettek bele. A mi házuknál ez nem volt szokás, egyiket sem tettünk bele. És volt egy speciális süteményféle, amit édesanyám a kályhán sütött előzőleg, péntek délután. Tojás, liszt, cukor kellett bele, és a masszát megsütötte a platton [platin]. Olyan mint egy pászka [macesz], és ilyen darabokban sütötte. Vékony volt, és egy-kettőre megsült, nagyon finom valami volt. Az ebéd után imádkoztunk, és szombatot dicsőítő énekeket énekeltünk, amiket „zmieresz le sabsesz”-nek neveztünk héberül [lásd: zmieresz; szombat]. Magyarul: dalok szombat tiszteletére. Aki már megszokta, az megivott egy fröccsöt vagy kettőt ebéd után. Ebéd után a meglett zsidó férfiak hetven százaléka mind aludt szombat délután. A megrakott hassal annyira el voltakelve, hogy nem bírtak mozogni.

Mi szombaton mentünk s játszottunk. Volt szép nagy füves kertje és udvara a templomnak, és ott, de a fiúk külön s a lányok külön. A lányok nem is jöttek el oda, mert az nem volt megengedve. Bemehettek a lányok az udvarra, de nem játszódhattak ott, ahol a fiúk. A rabbihoz sem mehettek be. Én mindig elmentem a rabbihoz szombat délután. A templom udvarán volt egy ház, és ott a

rabbi elolvasta és elmagyarázta a heti péreket, ezek tanulmányok voltak, amit a rabbinátus évszázadokkal ezelőtt írt. Ott voltak a rabbinak a hívei, mind szakállas, pájeszos haszid zsidók voltak. Ez nem a gyerekek számára volt, mi csak bementünk, s tátottuk a szánkát. Néztük, mert élveztük: ezek ettek, ittak, énekeltek.

Édesapámmal nem tanultam szombatonként, mert ő nem tudott. Ismert abszolút minden előírást, de hiába vett egy héber könyvet, nem értette meg teljesen. Általában a férfiak hatvan százaléka, amikor ment imádkozni, nem értette meg azt, amit imádkozik, mert az imádkozás héberül megy. Én megértettem, mert én megtanultam, de akik nem jártak héderbe, vagy keveset jártak, azok elfelejtették. Édesapám is fiatalon felkerült Pestre, és el lehet képzelni, hogy egész más élet volt ott.

Szombat délután volt a harmadik ebéd, de nem is volt ebéd tulajdonképpen, hanem inkább vacsora. Fasírt vagy sült volt hidegen. Semmiféleképpen tejes ételt nem ettünk szombaton délután. Szombaton este néztük, hogy mikor jelennek meg a csillagok. Akkor kellett gyertyát gyújtani, amíg édesapám elmondta az imát, hogy vége az ünnepnek [lásd: hávdálá]. Amikor vége lett a szombatnak, utána rágyújtott egy cigarettára. Ez volt az első dolga, mert szombaton nem cigarettázott. Szombaton nem dolgozott az apám.

Az édesapámnak magyar volt az anyanyelve. Otthon főleg magyarul beszéltünk, az volt a hétköznapi nyelv. Jiddisül inkább ünnepek alkalmával beszéltünk, vagy mikor templomba mentünk. A templomban jiddisül beszéltünk, de odahaza magyarul. Az apám jiddisül otthon tanult meg a családjában, gyerekként. Nagy könyvimádó volt. A „Nyomorultak”-ra [Victor Hugo] emlékszem, biztos, hogy olvasta. Nálunk nem volt villany, és petróleumlámpa mellett olvasott, ami az éjjeliszekrényen volt. Problémák is voltak, mert édesanyám állandóan kérte, hogy oltsa le a lámpát, mert nem tud aludni. Egyszer kifogyott a petróleum a lámpából, s édesapám ment és hozott. Egy üvegben volt a petróleum és töltötte. A könyv pár oldala petróleummal megtelt. Óriási nagy botrány volt, mert nem a miénk volt a könyv. Nem is tudom, mivel vettük ki aztán a nagyját, talán itatóssal. Azt rátettük, és forró vasalóval megvasaltuk. Az magába szívta a petróleumot.

Nálunk, Magyarlápóson sem volt községi magyar könyvtár. A hitközségnek nem volt csak héber könyvtára, ahol csak vallásos könyvek voltak. Voltak ezek a felekezeti könyvtárak, például a reformátusoknak vagy a katolikusoknak, de oda nem nagyon jártak be a zsidók. Nemcsak egyházi könyvek voltak, hanem általában volt szépirodalom is volt ott. De nem nagyon adtak kölcsön zsidóknak könyveket, és akkor a zsidók egymás között adták kölcsön a saját könyveiket. Voltak jólszituált emberek, azok megvették a könyveket, s aztán az ment egyik helyről a másikhoz. Általában a zsidók nagyon szerettek olvasni. Édesapám aztán tényleg szeretett: délelőtt vagy délután, ha nem volt dolga, akkor a könyvet vagy az újságot böngészte. Édesapám inkább a klasszikus irodalmat olvasta. Csak magyar könyveket olvasott, jóformán nem is tudott románul, csak aztán megtanulta, de nem beszélte tökéletesen soha. Én jártam a könyvek után, mert mondták, hogy menj most el X-hez, és kérd el ezt a könyvet. Akkor lehet, hogy az illető azt mondta, hogy „Hát most nincsen nálam, mert Y-nál van. Gyere öt nap múlva” – és akkor az küldött egy másikhoz. Apámnak is volt egy pár könyve, mert mi is vettünk könyveket, így ő is adott kölcsön. Nagyon drágák voltak a könyvek, de mi vettünk. Volt otthon vagy hatvan-hetven darab könyv. Nem minden zsidó háznál, de 10-15 százalékánál volt könyvtár, volt otthon egy pár könyve. Voltak a gazdagabb zsidók, akik általában ami komolyabb témájú regény volt vagy akármilyen

útleírások, azokat megvették. Jöttek ilyen utazók is, akik evvel foglalkoztak, hogy árultak könyveket.

Volt egy üzlet is, ahol árulták az újságokat, de egy pár román könyvet is árultak, amik az elemi iskolában kötelező olvasmányok voltak, ezeket a Biblioteca pentru toti [Mindenki Könyvtára] adta ki. De apám nem olvasott románokat. Édesapám általában a kolozsvári „Új Kelet”-et olvasta. Ez egy nagyon nivós lap volt, irodalommal is foglalkozott, volt külön irodalmi rovata, főleg a pénteki számban. Szombaton nem jelent meg, de a pénteki szám kitett vagy nyolc-tíz oldalt. Általában négy oldalban jelent meg. A „Brassói Lapok”-at is olvasta, ami terjedelmesebb volt, mint az „Új Kelet”, és hetente egyszer jelent meg. S aztán volt a „Jó Estét”, ami este jelent meg, és olyan érdekes dolgokat, színes történeteket meg bulvárszerűségeket írt, amit az emberek élveztek, hogy például mi történt egy színésszel vagy egy országban. Édesanyám is olvasott. Mi, gyerekek nem olvastunk, mert volt nekünk elég az iskolában. Nem volt nekünk időnk arra, hogy regényt olvassunk, csak a kötelező olvasmányokat. Elég fiatal voltam, 13-14 éves, amikor kezdtem olvasni ezeket a Pengős Regényeket. Habzsoltam őket. Pesten jelentek meg, egy pengő volt egy regény ára. Kimondottan ifjúságnak való kaland- meg vadnyugati történetek. Aztán voltak a cowboys könyvek, ezeket olvastuk mi. Temesváron volt egy ilyen, nem mondhatni, hogy pornóújság, de abban az időben megfelelt egy pornóújságnak, ami néha megjelent. Már nem emlékszem a nevére. Mi, fiatal fiúk, rögtön rákaptunk. Mikor egy szám megjelent, az kézzel kézre ment, persze titokban.

Én már gyerekkoromtól kezdve, 10 vagy 12 éves voltam, és már akkor kezdtem hallgatni a londoni rádiót meg a moszkvai rádiót. Nekem nem volt rádióm, hanem egy barátom apjának, egy péknek volt rádiója. Oda jártunk rádiót hallgatni. Vagy tízen ott voltunk ilyenkor. Nem zenét hallgattunk, hanem híreket. London állandóan a dobolással kezdte az adását, Moszkvának az Internacionálé volt a kezdő dala. Mindig estefele gyűltünk össze, kétszer-háromszor hetente. Főleg szombaton, vasárnap este és hétköznap valamelyik este. Ezeket az adókat csak este lehetett fogni. Nappal nem lehetett fogni őket. Budapestet sem nem lehetett fogni. Nem zavarták, hanem mivel hegyek közt lakunk, nem jött be. Az unokabátyámnak is volt rádiója, a leggazdagabb zsidó volt ott. Hét éves voltam, és álltam az ablakánál. Azt mondja: „Gyere be, tedd fel a fülhallgatókat a füledre.” Hát nem is tudtam feltenni, kellett segítsen, s akkor úgy tűnt, mintha telefonba beszéltek volna. A fülhallgatót ki lehetett húzni, s akkor mindenki hallotta a rádiót. Tisztában voltam a politikával, és hogy mi történik a világon. Az újságot is rendszeren olvastam, 13 éves koromban velem már úgy tárgyaltak a felnőttek, mintha felnőtt lennék. „Te honnén beszélsz?” Sokszor azt mondták rám, hogy rémhírt terjesztek. (Ez már 1936-ban, 1937-ben volt, arról, hogy hogy áll a front, mi mennyibe kerül.) [Sauber Bernát, amennyiben a második világháborúra gondolt, valószínűleg hibásan emlékszik az események időpontjára. 1936/37-ben két meghatározó esemény foglalkoztatta az európai közvéleményt: Abesszínia Olaszország általi lerohanása (1935) és annexiója (1936), valamint a spanyol polgárháború eseményei (1936–1939) – A szerk.]

Nekünk, gyerekeknek külön esemény volt az ünnep, ameddig olyan 10-12 éves voltam. Nálunk olyan sok az ünnep, és minden ünnepnek más jelentősége van. Például az első ünnep, a Ros Hásáná azt jelenti, hogy az évnek a feje, tehát Újév. Ez két napig tartott [A naptár szerinti ünnepnapokat az Újhold megjelenése szerint számolták ki. Amikor a jeruzsálemi Bét din küldöttei nem értek el időben a szétszórásban élő zsidókhoz, hogy tudtul adják, mikor van Újhold, akkor szokásba jött, hogy egy nap helyett inkább két napban ülték meg a Tórában említett ünnepet. (Csak Jom Kipur ünnepe maradt egy napos a böjt miatt.) Ros Hásáná azonban Izraelben is kétnapos

ünnep. – A szerk.]. Nálunk minden ünnep az előtte való nap este kezdődik. Másnap reggel 8-kor a templomban kell lenni, és az ima eltart délután 2 óráig. Például a Jom Kipur a legnagyobb ünnep. Az este böjttel kezdődik. 6 órakor vacsorázunk, és másnap este, miután az Esthajnal csillag feljön, addig nem szabad se inni, se enni, se cigarettázni, semmit. Csak aki gyógyszert szed, annak szabad volt egy korty vizet inni. A gyerekek általában olyan 10–12 órát böjtöltek, de mikor már 13 éves volt valaki, akkor már nem volt mese, kellett böjtölni egy teljes napot.

Jom Kipur után jött a Szukot. Az volt a szokás, hogy minden zsidó család sátrat csinált magának az udvarán. Ez jelöl van annak, hogy mikor a zsidók kijöttek Egyiptomból, ilyen sátrakban laktak. Elő volt készítve 4 fal deszkából, kapcsokkal összekapcsolták őket, és ez ott állt minden zsidónak az udvarán. Azokat minden évben összeállították, a tetejére fenyőágot tettek, és nagyon szép díszekkel ki voltak díszítve. Voltak színes ívpapírok, mindenféle szín volt, meg arany csillogó papírok, s a gyerekek csináltak díszeket. Megtanultuk, hogy hogyan kell ezeket kivágni. Például volt egy hosszú papír, ami el volt vágva, belekerült egy dió, s az fel volt akasztva. Voltak a magen Davidok [lásd: Dávid-csillag], voltak különböző bibliai jelenetek, képek, hogy a zsidók hogyan jöttek [a pusztában]. Ezeket a sátor falára feltűzték. Eltettük évről évre ezeket a díszeket. Almát, szőlőt is akasztottak fel.

Igazság szerint a vallásos zsidó öt napon keresztül [Pontosabban: egy héten át. – A szerk.] reggel, délben, este csak ott evett, és este ott aludt. Ha hideg volt, ha meleg volt, volt ott neki egy sezlon, s oda lefeküdt. Nálunk is volt sátor, de apám nem aludt ott. A vallás szerint ott kellett volna aludnia is, de már hideg volt, és akkor már nagyon ritka volt, aki ott aludt a sátorban. [Ha esik az eső, vagy ha nagyon hideg van, nem kötelező a sátorban tartózkodni. – A szerk.] Voltak olyan megoldások, hogy már mikor a zsidók építették a házakat, egy szobát úgy építettek, hogy magasabb volt mint a többi, és két-három lépcsőn kellett oda felmenni. A plafon nem volt odaszegezve, hanem egymásra dőlt, és félre lehetett nyomni. Egy csiga-kötéllel, ahogy húzták a csigát, úgy nyílt ki a két oldal. Főleg a gazdagabb zsidók engedhették meg maguknak, hogy ilyen házat építsenek, általában az egyszerű zsidóknál ez nem volt meg. Mi, gyerekek este bementünk, ott vacsoráztunk a sátorban, de reggelire nem mentünk már oda be, hanem a házban ettünk. De az édesapám, aki tartotta a vallást, ő ott evett. Ott különböző zsidó tárgyú vallásos énekeket énekeltek.

Izraelből hoztak hosszú pálmaágakat, ezt úgy nevezik, lülef [luláv], eszrogot, mirtuszágot és voltak a nagyon kellemes szagú fűzfaágak, amit külön minden nap a víz partjáról kellett hozni, és azt is betették a sátorba. Ezeknek volt egy tartójuk, ami a régi lüleből volt fonva, és mellette volt az eszrog. Minden zsidó a sátoros ünnep első reggelén be kellett menjen a szukába, és imádkozott kézben tartva a lülefot és az eszrogot [lásd: etrog]. Kézbe vette az eszrogot [Amit nem kötnek össze a másik 3 növényel. – A szerk.], ami a citrom és narancs között egy gyümölcs [citrusgyümölcs]. Van fent egy kis gömbje, s az nem volt szabad, hogy le legyen törve, az ott kellett legyen – erre nagyon vigyáztak. És volt egy ima, amit el kellett mondani. Általában a szegény zsidókkal mi történt? Az eszrogot meg kellett fizetni, s nem is került kis pénzbe. Akkor például mentek a zsidó gyerekek, mentem én is, vettem ezt [az etrogot], és elmentem vele egy pár házhoz. Ott elmondták az imát, ezt meg kellett rázni – van egy ceremóniája. Ezt csak a férfiak vitték, a nők nem. A nőknek nem volt semmi belészólásuk ebbe. Azonkívül volt egy a templomban: aki nem tudott megvenni vagy fizetni eszrogot, az eljött a templomba, és ott csinálta meg a ceremóniát. Külön speciális imája volt ennek, körülhordják a templomban, különböző irányba: kelet fele, nyugat fele [észak fele és dél fele is], felfele az Isten felé, lefelé a pokol felé megrázzák.

Mindegyiknek [az irányoknak] volt egy imája. Ez volt a Szukot első és második napján. Utána következik a harmadik nap, ami félünnep. De ezt megismételték az ünnep minden reggelén. Az ünnep utolsó előtti napján, a hetedik nap reggel minden zsidónak el kellett jönnie a templomba, és mindenkinek volt egy öt százból lévő fűzfaágcsokra, amit úgy hívtak, hogy hajsánesz héberül, és ezt egy ima után össze kellett verni. [A „hajsánesz” a Szukot alatti körmenetek elnevezése, melyet általában a reggeli Hálél (héber: 'magasztalás', a 113 –118. zsoltárok összefoglaló neve) után végeznek, de van ahol a Muszáf után. Szukot hetedik napján, Hosáná Rábákor a körmenet után következik a „sájnesz”, azaz fűzfaág-csapkodás. Ugyanígy hívják a csokorba kötött fűzfaágakat is. A fűzfaág azokat a zsidókat jelképezi, akik nem jártasak a Tórában, és nem hajtanak végre micvákat sem. Ezt a fűzfaágcsokrot szokták a földhöz csapkodni, mellyel a hagyomány szerint arra kéri az Örökkévalót, hogy bocsásson meg nekik, és az utolsó pillanatban változtassa meg az esetleges kedvezőtlen Ros Hásáná-i beírást és Jom Kipur-i bepecsételést. A fűzfaág levelei ezenkívül az emberi szájat szimbolizálják, mutatva, hogy még az ilyen emberek is imádkoznak, és ezt érdemül tudja be nekik az Örökkévaló. – A szerk.] Ezzel az ember a bűneit leróttá, és ezt eldobták. Ez egy engesztelő nap volt, ez a hashana rábbá [Hósáná rábá ('nagy hosszánna', az „Ó, segíts” kezdetű ima után elnevezve) – bűnbánó jellegű nap, a hagyomány szerint az utolsó alkalom arra, hogy az emberek megbánják a bűneiket, és ezzel a Jom Kipurkor kiszabott ítéletük megváltozhasson. – A szerk.]

A Szukot hetedik napjának estéjén, vagyis a nyolcadik nap mindenkit felhívnak a Tórához – úgy mondják, hogy fel kell lépjen a Tórához –, és mindenki elmondja az imát, és elolvas egy perikópát, egy szakaszt a Tórából. Olvasnak az első és az utolsó perikópából, és olvasnak a közepéről is. Hát, ez óriási nagy időt vett igénybe, eltartott volna estig, s például egy hitközségnél, ahol volt, mondjuk, 300 zsidó, volt, mondjuk, öt Tóra tekercs, s abból különböző sarokban felolvastak. 15–25 ember elmondta az imát, és senki nem maradt ki a Tóra-olvasásból – ez már meg volt így szervezve. A központba hívták fel az előkelőségeket s a gazdag embereket, a többiek összegyűltek egy-egy sarokban. Mindenkit, aki a 13. évét betöltötte, fel kellett hívjanak a Tórához. Egy ilyen hitközségnél, mint nálunk, Magyarlápóson, volt 10–15 Tóra. Utána körmeneteket csináltak a templomban, ezt a kört hétszer kellett csinálni. A templom belsejét járták körbe, a tóratekercseket vitték a karjukban, a haszidok, a nagyon vallásos zsidók nagy énekléssel fejezték ki az örömet, minden alkalommal táncoltak és énekeltek a Tórával. Ez volt a Tóranak az ünnepe [Szimhát Tóra]. Mindenkinek volt alkalma körmenetet megcsinálni. Egy ilyen körmenet náluk eltartott két-három órát. Ez alkalomból a gyerekek csináltak maguknak zászlókat színes papírból, és visszaemlékszem, a zászlónak a tetejére egy almát tettünk, az almába csináltunk egy lyukat, és abba betettünk egy gyertyát, és meggyújtottuk. A gyerekek ezekkel jártak körbe a templomban.

Utolsó nap kiválasztották a három vőlegényt. Volt a Tóranak a vőlegénye, a világ teremtésének a vőlegénye, s van egy úgynevezett maftür [Máftir]. [Chátán Torá – aki befejezi Mózes 5. könyvét, Chátán Berésit – aki elkezdte Mózes 1. könyvét, Máftir – aki a Smini Áceretre (Szukotot követő önálló ünnep) vonatkozó részt olvassa fel a Tórából. Egymást követik a Szimhát Tóra-i Tóra-olvasáskor, és mindegyik nagy megtiszteltetés, de csak az első kettőt hívják vőlegénynek. A Máftir az, aki „befejezi” a Tóra-olvasást minden szombaton és ünnepnapon. – A szerk.] Mikor imádkozott ez a három vőlegény, mondjuk, három előkelőség, akkor a nők dobálták dióval, cukorral és mogyoróval. Ez a gyerekek öröme volt, mert ők szedték össze a földről. Ezek mindig gazdag zsidók voltak, és kötelesek voltak a következő három szombaton téstát, italt hozni a templomba, hogy mindenkit

megvendégeljenek. Ez a gyerekek kedvére volt, tele volt az egész templom, s mindegyik szedte a mogorót, a diót, s tette a zsebébe.

A Tórának az ünnepe egy örömnép volt a gyerekeknek. Az ünnep két napján szokás volt dióval játszani, a gyerekeknek ez volt a szórakozásuk. Délután összeültek, és voltak különböző játékok. Például az egyik játék a brékli volt. „Brékli” azt jelenti, hogy deszka. Odatámasztottak egy deszkát slégen [ferdén] egy székre, odaálltunk, mondjuk, ötven, mindenki ráeresztett egy diót. Ha valakinek a diója összeütközött a másikkal, az nyerte el az összes diót, ami a földön volt. Volt egy másik játék, a „rész”, ez fejet jelent, amikor mindenki beszállt, mondjuk, három dióval. Azokat egy sima területre egymás mellé lerakták, főleg ahol beton volt, ahol pedig nem, ott a rendes földre, és aztán kezdődött a játék, hogy ki dob elsőnek. Az első tett egy diót a diósorhoz. Jött egy második, azt mondja, hogy ő elfoglalt magának egy távolságot, mondjuk öt métert, s az ő dióját letette a diósorhoz. Jött a harmadik, és azt mondja, teszek még két diót hozzá, s elfoglalom utána két métert. Így ment, hogy az kellett dobjon elsőnek, aki utoljára tett le diót, mert az tette le a legtöbb diót. Akkor volt egy olyan öt-hat méter sor dió egymás mellé rakva. A gyerekek előzőleg kiválogatták a leggömbölyűbb diót, lecsiszolták, meglyukasztották, és csepegtettek belé ólmot vagy cint, amivel forrasztják a lemezt. Azért csinálták ezt, hogy nehéz legyen, hogy amikor azt eldobod, egyenesen menjen [guruljon]. Eldobta, s ha eltalálta elől a sort, akkor az egész dió az övé volt, ha csak a végét találta el, akkor csak az volt az övé. Ez egy nagyon megszokott szórakozás volt, reggeltől estig ezt játszották a gyerekek. Mikor visszagondolok, mindig nosztalgia fog el, hogy milyen ünnep volt ez nekünk. Hazamentünk, tele volt a zsebünk dióval. Nem mintha nem lett volna dió otthon, de ez egy különös dolog volt, hogy én ma nyertem ötven diót vagy harminc diót. A másik, aki elvesztette, az elkezdett sírni, s akkor a többiek adtak neki egy-két diót, hogy ne menjen haza üres zsebbel. Főleg a zsinagóga udvarán játszottunk, mert ott nagy hely volt, de nemcsak ott, hanem különböző lakásoknál. Voltak egyes gazdag zsidók, ahol mondjuk, tíz méter hosszú tornácszerűség volt a ház előtt, és az le volt betonozva. Ezt már csak a gazdag zsidók engedhették meg maguknak, hogy így építsék a lakásukat.

A mi vidékünkön nem termett meg a szőlő. Jöttek máshonnan szőlővel, és árulták, és amit nem adtak el aznap, volt egy üres ház, és oda beraktározták. Nem volt pénzünk, hogy vegyünk. Lehettem olyan 11-12 éves, s egyszer vagy nyolcan mentünk, zsidó gyerekek, s feltörtük a házat, bementünk, s jóllaktunk szőlővel. De nem az volt az igazi probléma, hogy megettünk ott vagy húsz kiló szőlőt, hanem hogy tönkretettük majdnem az egészet. Ez egy szombat délután történt, pedig nem lett volna szabad pont szombaton ilyet csinálni. Persze, a csendőrség hétfő reggel rögtön jött, és akkor felvittek a csendőrségre. Nem lett belőle semmi a végén, elsősorban nem feleltünk a tetteinkért, mert kiskorúak voltunk, és akkor a szülőket kötelezték persze, hogy fizessék meg a károkat. Vagy például hozták a dinnyét száz kilométerekről, nálunk ilyesmi nem termett meg. Óriási nagy halomban voltak, nem tudom, hány vevő körülötte. Odamentünk s kezdtük tapogatni a dinnyéket, s közben vettem egyet, és a lábam között hátradobtam, és ott volt a másik, az elvette a dinnyét, s a harmadik elfutott vele. Vagy volt egy másik csínytevés, hozták a gyümölcsöt, almát, körtét, szilvát átalvetőkben. Olyan hosszukó kosarak voltak, hogy a hátukon hozták be a parasztok, felállították őket, és tettek két követ közéjük, hogy ne boruljanak fel. Ez egy specifikum volt ott, a mi vidékünkön. Egy egész csapat, 10-12-en, addig sétáltunk ott, ameddig az egyik belebotlott egy kosárba, „véletlenül” persze. A kosár felfordult, az almák szétestek. Szaladt az ember vagy az asszony a másik után, hát nem tudta elfogni, mert annyi szekér volt ott a piacon, hogy akárhová,

egy szekér alá is elbújt az ember, és nem lehetett elkapni. Addig mi megtöltöttük a zsebünket almával, körtével, szilvával, ami volt. Ilyen csintalanságok voltak.

Magyarlápason vagy 5 és fél ezer volt a lakosok száma. Itt főleg magyarok laktak, körülbelül a 60-70 százalék magyar volt, azért is hívták Magyarlápосnak. Körülbelül 18-20 százaléka volt zsidó, a többi román és cigány. Magyarlápос járási székhely volt, bíróság is volt ott. Általában Magyarlápосon, ahol körülbelül 900 zsidó élt, az mind vallásos volt, 2-3 kivétellel.

[Magyarlápосon az 1910-es népszámlálás adatai szerint 2700 fő volt a lakosok száma, 1920-ban 2400 fő. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint a lakosok száma szintén 2400 fő volt, és nem egészen 30%-uk, 717 fő volt zsidó – A szerk.] Reggel, este, szombaton templomjárók voltak. Mai szemszögből nézve, elég mostoha életet éltek akkor a zsidók. Volt három nagykereskedő, akik a vidéket látták el élelmiszerrel: liszttel, cukorral, rizzsel stb., edénnyel, gyapottal, vassal, patkóvassal, szeggel, petróleummal. Az egyik ezek közül egy unokabátyám volt anyai ágról Karl Lázár, Mihálynak a fia, ő volt a leggazdagabb.

Ez egy nagyon érdekes dolog volt nálunk, kezdődött körülbelül márciusban, amikor rengeteg bárány volt. A vidék főleg bárány-, illetve juhtenyésztéssel foglalkozott. Óriási nagy legelők vannak a környéken, rengeteg a bárány, rengeteg a sajt. Például elmentem én vagy édesapám, de főleg én, mert akkor már értettem hozzá, megnéztem egy bárányt, meg tudtam állapítani hogy körülbelül ez hat, hét, nyolc kiló, s kezdtem alkudozni, s megvettem. Elmentem, levágattam, lefizettem a díjat a vágásért, lenyúzáttam a bőrét és eladtam. Megvettem, mondjuk, 60 lejért a bárányt, fizettem 2 lejt a vágásért, 3 lejt a nyúzásért, az 5 lej. Volt egyik-másik, aki szedte a bárányoknak a belét, szétvágták s korpával összekeverték, azt hiszem, a rucákat etették vele. De nem voltam egyedül, hanem vagy ötvenen voltunk, akik ezt csinálták, hogy felvásárolták a bárányokat. Akkor vettem a báránynak a hátulját, és sétáltam a piactéren, a főtéren. Ott volt három templom: volt a református, a katolikus, és utólag építettek 1926-ban talán egy görög katolikus templomot. És jártunk ott le és fel, s kérdezték: „Na, mennyit kérsz a bárányodért?” „45 lej” – mondtam. Volt három-négy kiló hús. Alkudoztunk, már nagyon értettük a dolgunkat, hogy egyből nem az árát kértük, hanem mindig többet mondtunk 10-15 lejjel, hogy legyen honnan alábbengedni, és eladtam, mondjuk, 30 lejért. Eladtam a bőrét 20 vagy 25 lejért, az 50 lej volt. Vettem 60 lejért, a költségem 5 lej volt, és megmaradt a hús, az eleje, majdnem ingyen. Mi egész nyáron, márciustól kezdve júniusig csak bárányhúst ettünk. Minden ebédnél bárányhúst: tokány, sült bárány, prézlisen bárány, párizsi szeletek, mindenféle – már jött ki a torkomon a bárány. Októberben kezdődött a juh szezon. Voltak a bárányok, amiket nem adtak el tavasszal, s juhok lettek. Akkor elmentem, és vettem, mondjuk, egy 10-15 kilós juhót. Ugyanígy csináltuk ismét: levágattuk, eladtuk a bőrt s a többi, és az eleje nekünk megmaradt. Én mai napig is nagyon szeretem a juhhúst, ez egy delikátesz étel nekem.

Ezenkívül volt egy sakter – ez egy haszid sakter volt. Minden héten elment a vágóhídra, és az volt a feladata, hogy levágott nem tudom, hány marhát. Persze megnézte az állatot, hogy nincs-e valami betegsége: ez abból állt, hogy felfújták a tüdejét, és ha a tüdőben valami kis tébécés hólyagocskák voltak, akkor azt nem volt szabad a zsidók megegyék, az úgymond tréfli volt. A tréflit a keresztények ették. A sakter a vágóhídon speciálisan levágta a marhát, s utána vitték a mészárszékekbe. Volt három zsidó mészáros, akik feldolgozták a levágott marhákat. Berkovits Mendel nagyapám mészárszékébe is vittek. A sakter általában minden pénteken vagy csütörtökön vágta a zsidóknak a majorságot, egy-két tyúkot, libát, amit lehetett, főleg hizlalt majorságot,

amelyek zsírosak voltak. Akkor összegyűjtöttek 40-50 liter majorságzsírt bödönökbe, mert nem volt szabad disznózsírral főzni. Az olaj még nem volt nagyon elterjedve, csak az 1930-as évek elején kezdték használni. Volt aztán egy zsidó malmos, akinek volt egy olajprése is, s ő csinálta az olajat. Mintha lenézték volna az emberek azokat, akik olajjal főztek. Mondták is: érződik, hogy ez olajjal főz vagy süt, hogy szegény ember – a liba- meg a kacsazsír nagyon drága volt. Télen, aki szegényebb volt, az vett 8-10 kiló húst, azt kipácolták, mint rendesen a disznót, és felfüstölték, teljesen száraz volt, és ezt egész éven keresztül, hetente egyszer, szerdán, a paszulylevessel ették. Ez egy általános menü volt mindenkinél Magyarlápóson: szerdán füstölt paszulyleves. Különben én nagyon nagy paszulyimádó voltam akkor is, most is, képes vagyok hetente hétszer megenni a paszulyt minden formában.

Rengeteg hal volt a magyarlápósi folyóban, voltak emberek, akik ezzel foglalkoztak, hogy halásztak. A halat csak a zsidók vették. A halászok nem is mentek be a keresztény családokhoz, amikor árulták a halat. Házról házra jártak, általában mindegyiknek megvoltak a kuncsaftjai. Tudta, hogy Saubernek kell 3 kiló hal, s ő péntek délelőtt ott volt a 3 kiló hallal. Akkor édesanyám megpucolta, kisütötte, és a másik részéből csinált kocsonyát. Csak pikkelyes halakat ettünk, nem volt szabad enni csukát, mert az ragadozó hal.

Volt hat kiskereskedő és két nagykereskedő, akik darabszámra is árultak. Édesapám is kiskereskedő volt. Minden héten megvette a két zsák lisztet, egy láda cukrot – a kockacukor ládákban volt, a kristálycukor nem volt akkor még nagyon divatos, hanem a kockacukor. Vett 300 liter petróleumot, 50 kiló rézdrótot, rizst, kávé, mindent. Mindeniknek megvolt a körzete, főleg zsidók, de keresztények is jártak a zsidó boltokba. Keresztény üzlet egy volt, egy román, de az tönkrement. 70 százaléka a vásárlóknak hitelre vásárolt. Ez a következőképpen történt: bejött az egyik, volt egy kis könyvecskéje a vásárlónak – azonkívül volt a kereskedőnek is egy nagy könyve –, s mondta, hogy „Kérek két kiló nullás lisztet, négy kiló négyes lisztet, egy kiló rizst, egy kiló cukrot, két liter petróleumot stb. Akkor ezt mind beírták mindkét könyvbe. A hónap végén jött mindenki és elszámolt, általában rendesen.

Volt két deszkaraktáros, deszkát árultak, volt két asztalos, volt öt szabó, volt egy zsidó orvos, volt három zsidó ügyvéd. A többi zsidó egyik napról a másikra élt. Éspedig mivel tartották fenn magukat: csütörtökön kimentek a magyarlápósi piacra, tojást vásároltak fel – akkor nem voltak még tojásgyárak. Minden héten a vásárnapkor, csütörtökön jöttek be a parasztok a vásárra, s tojás árultak, eljöttek ötven tojással 20–25–30 kilométerről is. Akkor, emlékszem, 25 bani volt egy tojás. Az ember megnézte, milyen nagy a tojása, megvett egy nap 3000–4000 tojást 20 baniért. Voltak két méter hosszú és fél méter széles, fél méter magas ládák, egy ilyen ládába 1200 tojást raktak be, annyi volt a szabvány, szénával, szalmával vagy forgáccsal kitömték, s úgy nem törtek össze olyan könnyen, mint a mai tojások. Mindezt gyorsan kellett csinálni, mert nagy munka volt. Akkora szakértelemmel csinálták, hogy hat darab tojást fogtak egyszerre a két kezükben. A ládát leszegezték, leabroncsolták vékony kis abronccsal, délután jöttek Désről a nagykereskedők, három-négy ilyen láda tojást kifizettek nekik, és az a 10 bani, vagy 5 bani volt a keresete annak, aki felvásárolta a parasztoktól. A lakosság nem tudta felvásárolni az összes tojást, mert mindenkinek volt odahaza tyúkjá. Nálunk is volt öt-nyolc tyúk, tehát nem kellett vásároljunk, mindenkinek volt tojása. A parasztok nem volt kinek eladják, mert nagyon kevesen vettek, így jöttek ezek a kereskedők, és ezek vásárolták fel. Ezek mind exportra mentek. Ilyen volt legalább vagy 30 család, aki ezzel foglalkozott, megélték, de gyengén éltek.

Én rövid ideig dolgoztam az apám mellett, úgy 12-13 éves koromig, utána aztán elkerültem a rabbiképző intézetbe [azaz: jesivába került]. Volt, aki ott maradt az apja mellett dolgozni, voltak olyanok, akik utazók lettek, és különböző cégeknek utaztak. Voltak ilyen lapok darab szövetekkel, amiket mintáknak neveztek, 100-120 lej négyzetmétere, elmentek mindenkihez s megmutatták. Ezt adták részletfizetésre is. Ebből meg lehetett élni. Mások – inkább fiatalok – megbízásokat kaptak, amikor kellett valamit intézni a megyeszékhelyen. Beutazni Désre nem volt gyerekjáték, jövet-menet belekerült körülbelül 100 lejbe, ami négy napi napszámnak volt az értéke. Tehát nem lehetett minden kicsiségért elmenni Désre, például a fináncokhoz vagy ha gyógyszert kellett hozni [Szolnok-Doboka vm.-nek – Magyarlápós ebben a vármegyében volt –, Dés volt a székhelye (megyeszékhely és járási székhely is egyben), s maradt is megyeszékhely. A városnak 1920-ban 12 500 lakosa volt. Dés légvonalban kb. 45 kilométerre van Magyarlápóstól. – A szerk.].

Nálunk nem volt villany, csak 1938-ban lett, akkor is egy olyan improvizált valamit csináltak. Volt egy gőzkazán, amit fával fűtöttek és rá volt kapcsolva szíjjakkal egy dinamó, ami az áramot fejlesztette. Innen vezették a villanyt a hivatalokba, üzletekbe. Ez csak este és reggel volt. Akkor volt már rádió. Az első rádiója az egyik gazdag unokabátyámnak volt. Sosem fogom elfelejteni, mikor én 6 éves voltam, megengedte, hogy rátegyem a fülhallgatót a fülemre és hallgassam. Csak a fülhallgatón keresztül lehetett hallani, de attól még ketten is, hárman is tudták egyszerre hallgatni, összekapcsolva három fülhallgatót. Ezek a rádiók akkumulátorral mentek, s az akkumulátort időről időre fel kellett tölteni. Désen volt villany, és ott lehetett feltölteni. Volt olyan, aki nem csinált egyebet, hanem azzal foglalkozott, hogy minden héten összeszedett ötven akkumulátort, elvitte szekérrel Désre. Két nap múlva ment, visszahozta őket, s vitt más százat, és ez mind így ment. Ez is egy foglalkozás volt.

Az ember találékony volt, és megkereste, hol lehet valami pénzt keresni. Voltak, akik felvásárolták az almát már a fán: volt valakinek húsz fája, ott dolgoztam én is, egyszer leszállok a létráról, s épp felvásároltak ott két vagy három vagon almát. Ezt le kellett szedjük, szépen szortírozni ládába, exportra.

Magyarlápóstól öt kilométerre volt egy bánya. Volt egy réteg, amelyik azzal foglalkozott, hogy kibányásztak egy olyasmit, mint a celofán, ami abszolút hőálló. A darabokat felhozták a bányából, és le kellett tisztítani, voltak olyan vastag darabok, hogy azt húszba, ötvenbe is el kellett hasítani. Egy fél milliméter vastagságú lemez kellett legyen. És ezeket exportálták. Úgy hívták románul, hogy „mica” [Valószínűleg a csillámpalára gondol Sauber Bernát – A szerk.]. Két vagy három helyen volt ilyen csak az országban. Főleg szigeteléseknek tették, vagy ahol fel volt hevítve 200 fokos kazán vagy olvasztókemencék, s akkor még nem volt olyan hőálló üveg, és ezeket használták kémlelőnyílás elzárására. Nagy cikk volt, egy unokabátyám foglalkozott ilyesmivel, ott is dolgoztam, mert nem volt más munkalehetőség.

Három kilométerre Magyarlápóstól volt egy román kolostor, egy mănăstire, fönt a hegyen. Én voltam ott kétszer vagy háromszor, négykézláb kellett felmászni. Augusztusban, Mária Mennybeszállásakor [mennybemenetelekor] 100-150, 300 kilométerről gyalog jöttek az emberek, egy-egy faluból 30-50 ember. Egy hétig tartott ez a vándorlás [zarándoklás]. Általában nagy melegek voltak, s akkor csináltunk limonádét, cukorral vegyített zaharinnal, s azt árultuk.

A zaharin egy másik kereskedés volt, mert azt nem volt szabad árulni, mert sokkal olcsóbb volt mint a cukor, és cukormonopólium volt. Volt egy zsidó öregasszony Magyarlápósan, akinek

[Máramaros]Szigeten keresztül Csehszlovákiából hozták a csempészek a zaharint.

[Máramarossziget Kárpátaljával határos, Kárpátalja pedig 1920 és 1939 között Csehszlovákia része volt. – A szerk.] Mindig foltozott, elég piszkos köténnyel, és mindig zsebre vágott kézzel állt ki, volt egy kis üzlete, s az elé. A ruhának volt két zsebe: akkor a zaharin szemeket papírcsomagokba tették be, össze volt hajtva egy kis tasakba. A cukor nagyon drága volt, és azt nem vették.

Csehszlovákiában olcsóbb volt a cukor, a román cukrot csempészték vissza ide Romániába, amit innen exportáltak. Már nagyfiú voltam, úgy 17 éves, és megcsináltam én is, hogy a vénasszonytól vásároltam zaharint. Nem mindenkinek adott, de engem már ismert. Ez nem olyan zaharin volt, mint a mai, úgy nevezték, „ezerédes”, és úgy nézett ki, mint a rizs. Abból betett az ember kettőt egy fél liter vízbe, s abból egy hétig kávé, tejeskávé, mindent lehetett édesíteni. A cukorhoz képest aránylag nagyon olcsó volt, s nagyon jó volt. Aztán elmentem [Máramaros]Szigetre: egy rossz cipő a lábamon, egy rossz nadrág, egy rossz zakó, egy rossz ing, és vettem magamhoz egy libát. Átmentem Csehszlovákiába, ott eladtam a libát, abból a pénzből felöltöztem, és eldobtam a régi ruhákat. Olyan drága volt akkor az élelem Csehszlovákiában, hogy egy liba árából az ember felöltözött kalaptól egészen zokniig, cipőig.

Egy másik árulta a Csehszlovákiából csempésztett tűzkövet. Akkor nem volt szabad használni az öngyújtót, mert gyufamonopólium volt. [A két világháború között a román gazdaságpolitikára jellemző volt, hogy bizonyos árucikkek (só, petróleum, gyufa stb.) hiánya miatt, azok árusítása állami monopólium volt. – A szerk.] Ha elkaptak valakit, hogy árulja, megbüntették. Dohányt sem volt szabad árulni. De amíg a parasztok a dohányleveleket szárították és utána beszolgáltatták az államnak, ügyeltek rá, hogy eltegyék egy részét maguknak és eladják. Aránylag drága volt a cigaretta, és az ember vette a dohányt, felvágta. A cigarettapapírt szintén csempészték Csehszlovákiából, mert Romániában nem voltak képesek cigarettapapírt gyártani. Olyan vékony volt, mint a mai cigarettának a papírja, s abba tették a szárított dohányt.

Most rátérek egy szociális problémára: volt legalább 150 ember Magyarlóposon, akiknek szinte egyáltalán nem volt keresetük. Nyugdíjas nem létezett, akkor csak azok kaptak nyugdíjat, akik a csendőrségnél dolgoztak, vagy a városháza alkalmazottai voltak, és nyugdíjazták őket. Ha valaki a kereskedőnél segéd volt, mikor már nem dolgozott, mi történt ezekkel az emberekkel? Akkor nem voltak ezek a nemzetközi zsidó világszervezetek, amik finanszírozták volna, mint ma. A zsinagógában minden imánál, reggel és este, volt két-három vallásos ember, aki nem csinált egyebet, mint mindenikhez ment a markával, összeszedtek ott egy hét alatt annyi pénzt, hogy a szükséges élelmet tudják biztosítani annak, akinek nem volt keresete. Többek között édesapámnak is volt annyi része ebben [a helyi segélyszervezetben], hogy kapott egy listát, hogy ennek s ennek három gyereke van, ennek négy gyereke van, ennek öt gyereke van, ennek nyolc gyereke van, s akkor kell neki ennyi fehér liszt, ennyi cukor, ennyi petróleum, ennyi rizs, kell két talp, mert kellett talpaltatni a cipőket vagy foltozni. Akkor megbíztak egy embert, aki hazavitte ezeket mindenkinek. Ezt a hitközség szervezte meg, ott csinálták meg listát, tehát maga a hitközség tartotta fenn ezeket az embereket abból az összegből, amit a zsinagógánál adományokból összeszedtek. A hitközség fizette az áru ellenértékét. Ha meghalt valaki a családban, akkor már nem kaptak öt kiló lisztet csak négyet. Soha senki sem tudta, hogy mit vittek másnak, és honnan kapja ezeket. Ezek az emberek ebből éltek: kapott 3-5 kiló húst, attól függött, hányan voltak a családban. Majdnem 30 százaléka a zsidóságnak erre volt rászorulva. Nagyon sok szegény volt.

Csak egy esetre emlékszem, amikor valaki kitért a zsidóságból. A Markovits család nagyon vallásos család volt. Volt egy kis bodegája, árulta az ásványvizet és a tésztákat. A lánya ott dolgozott az üzletben. Nagyon szép lány volt. És volt egy perceptor, egy jóképű román ember, a fináncoknak a főnöke – egykorúak voltak, vagy egy pár évvel idősebb volt nála –, s belészerettek egymásba. Egy nap a lány eltűnt, keresték mindenhol, s hónapokon keresztül nem lehetett tudni, mi történt vele. A végén valamelyik szomszéd elárulta, hogy a perceptornak a házában van. Sőt a házban eskették meg őket, jött a román pap, és megeskette. Teljesen tönkrement az egész család. A zsidó részére egy kitért zsidó annyit jelent, mintha meghalt volna. Az egész hitközség nem beszélt csak arról, hogy mi történt – ki volt a zsidóságból közösítve. Meg a családból abszolút kitagadták, és semmilyen kapcsolatot nem tartottak vele. Nekünk, gyerekeknek ez egy nagy dolog volt, hogy egy zsidó lány vagy egy zsidó fiú elvegyen egy keresztényt, ez egyenlő volt azzal, mintha teljesen meghalt volna. (S érdekes, megmaradt az asszony, nem deportálták, két gyereke van. Ő meghalt már, vagy hat évvel volt idősebb nálam.)

Volt egy híres rabbidinasztia, a Teitelbaum család [lásd: Teitelbaum dinasztia], ők [Máramaros]Szigetről származtak. A mi rabbink is ebből a dinasztiából származott, és volt egy unokaöccse, aki Szatmáron [Szatmárnémetiben] volt kb. 1933-ban–1934-ben, Rebbe Jajlis így hívták. Nagykárolyból került Szatmára [Szatmárnémetibe], annyi hívet szerzett magának, hogy világviszonylatban híres volt, jöttek hozzá Amerikából, Svájcából. De a mienk is ugyanolyan vallásos volt, ő is haszid rabbi volt. Ez a rabbi idős ember volt, emlékszem, hogy gyerekkoromban már 60 éves volt, és rá 10-12 évre meghalt. Szakálla volt és prémes sapkája, mint a lengyel bojároknak, úgy hívták, hogy strájmli, a lengyel haszidok viselték. Fekete kaftánja, fehér harisnyája és félcipője – akkor egy fogalom volt a félcipő. Akkor mindenki száras cipőt vett fel. A félcipő egy olyan fekete cipő volt, mint amiben a parasztasszonyok járnak, csak az övéké gumiból volt, de ez persze bőrből volt. A veje a bíró volt, vagyis a dájen. Volt még két fia, az egyik Magyarországon, a másik Csehszlovákiában volt rabbi, nem emlékszem a nevükre.

A rabbi feleségének voltak feladatai, például házasság előtt ő vitte be a menyasszonyt fürösztetni a mikvébe. Volt mikve Magyarlóposon, minden péntek délután lehetett menni. Ez volt az élvezet, mivel fürdőszoba nem volt az egész községben. Ott volt 16 fakád melegvízzel, először ott mosakodtak. Utána volt egy nagy bazin [medence], amelyikben az ember alá kellett aztán merülni. Nem lehetett egyenesen a bazinba bemenni, csak egy esetben, az őszi ünnepekkor. Az őszi ünnepekkor, hét nap reggel 4 órakor kellett felkelni, s el kellett menni a templomba, hogy vezekeljen az ember. Hosszú imákat kellett ott elmondani, s akkor kötelező volt elmenni a mikvébe, s akkor nem mentek mosakodni, hanem egyenesen bementek a bazinba, s háromszor alámerültek a vízben, megtörülköztek és eljöttek. A nőknek külön napjuk volt, amikor mikvébe mentek. Ők minden hónapban kellett menjenek, miután a havi menstruációnak vége volt. Nagyon szigorú volt. A férfi, a törvény szerint, nem volt szabad elfogadjon egy pohár vizet a felesége kezéből a tisztátalan periódusban, hogy nehogy megkívánja a feleségét. Ez nálunk a családban is be volt tartva.

Ha valami problémája volt az embernek, az első, akihez ment, az a rabbi volt. Mindenki ment. Akármilyen peres ügy volt, a rabbi rendezte, de nem emlékszem, hogy a családban lett volna ilyen eset. Például valaki tartozott nekem ötszázezer lejgel, s akkor megegyeztünk, hogy menjünk bíróságra, vagy menjünk a rabbihoz. Ha beleegyezett valaki, hogy megy a rabbihoz, ott nem volt apellátum. Ha a rabbi azt mondta, fehér, az fehér volt, ott nem lehetett fellebbezni, és be is kellett

tartani. Általában az emberek komoly dolgokkal mentek a rabbihoz, és a rabbik általában elég lojálisan viszonyultak a dolgokhoz. A magyarláposinak a vejét Grossnak hívták, ez volt a dájen. Az anyám, miután a tyúkot a sakterrel levágatta, hazavitte és felvágta, és ha volt benne valami elváltozás, akkor el kellett mennie a dájenhez. A dájen megnézte, hogy meg szabad-e enni vagy nem szabad. Ha nem szabad, akkor el kellett dobni. Azért volt bennük emberség: amikor egy szegény ember odament pénteken, és volt valami a tyúkjával – a dájen tudta, hogy hány gyerek van a családban –, s akkor azt mondta: „Vágd ki ezt, dobd el, és edd meg a többi részét”.

Miután 5 éves lettem, rendszeren héderbe, zsidó iskolába jártam. A zsidó iskola abból állt, hogy csak hébert és vallást tanultunk. Általában 6 éves kortól kezdve jártak héderbe, egészen körülbelül 14 éves korig. Volt aki bár micvá után is még járt, aki akart, ment jesivába. A lányoknak nem volt szabad héderbe járni. De volt a melamed, a tanító, akinek a lakásán a felesége tanította a lányokat írni-olvasni héberül. 20-30 lány, különböző órákban mentek. Naponta 2-3 órát tanították őket. Ők nem tanulták a perikópát, ellenben a 613 parancsot [A Talmud ennyire bontotta föl a Tóra parancsait; 365 az elrendelő és 248 a tiltó parancsolat. – A szerk.], amit egy zsidónak be kell tartani, azt a lányoknak is meg kellett tanulniuk. Megtanultak imádkozni is, főleg a szombati és az ünnepi imákat. Nagy felelősségük volt az asszonyoknak az előírásoknak a betartásában és a gyerekek nevelésében.

A gyerekek a héderben kezdik megtanulni az írást, olvasást héberül. A gyerek ahogy a korral halad, a tanításnak van több fokozata. Körülbelül az első évben megtanulja a betűket, megtanul írni, megtanul olvasni. Nagyjából kap tájékoztatást az ünnepekről, hogy mi a jelentőségük. Másodéven már kezdi a heti perikópát. A Tóra fel van osztva 54 részre, s minden héten van egy rész. Az első héten tanulják azt, hogy Isten hogy teremtette a világot, Ádámot, Évát, mit csináltak stb. Utána jön Noé és így tovább, egészen addig, amíg egy év alatt ezt az egészet megtanulja. Úgy volt a tanulási módszer, hogy elolvastam héberül, és rögtön kellett fordítsam jiddisre. Például ‘Berésit bárá Elohim ét hásámájim veét háárec’. Azt mondja: Először az Isten megteremtette az Eget és Földet – és rögtön lefordítom. Utána azt mondja: ‘vájhi mávdil béjn májim lámájim’ – szétválasztotta a vizet a földtől [Helyesen: szétválasztotta a vizet a víztől. – A szerk.] –, tehát így kellett ezt megtanulni. Körülbelül 10-15 oldal egy ilyen perikópa, egy ilyen történet, s ez így ment. Semmiféle magyarázatot nem tanultunk, csak szó szerint megtanulta a gyermek. Mikor már harmadik-negyedik évben voltunk, akkor kezdtük a Rásit tanulmányozni. A Bibliának sokféle magyarázata van, ami benne van a bibliai olvasókönyvben: a főmagyarázója Rási, az egyik leghíresebb tudós, híresebb volt, mint Maimonides, aki az egész Tórának a magyarázatát megírta. [Pontosabban Rási a Misnához írt kommentárt, Maimonidész híres kommentárja a Misné Tóra. Lásd: Maimonides. – A szerk.] De kevesen tanulmányozták, mert elég nehéz volt. Az egész magyarázat elég absztrakt és a mondat szerkesztése is nehéz volt. A harmadik évben kezdtük tanulni már a Talmudot. Mindezt a héderben tanultuk, héberül.

A rendes állami iskolába 6 évesen kezdtem el járni. Magyarláposon két keresztény iskola volt, egy katolikus és egy református. Oda nem vettek be senkit, csak azokat a gyerekeket, akik az illető felekezethez tartoztak. A románoknak nem volt felekezeti iskolájuk, ők az állami iskolába jártak. Természetesen muszáj volt nekünk is román iskolába menni. Ez nyolc évre rá volt, miután Erdély Romániához került [lásd: trianoni békeszerződés], a szüleim alig tudtak egy pár szót beszélni románul, elég nehéz volt nekünk is az iskolában.

Reggel 6-tól 7-ig bementem a héderbe, az első volt az imádkozás, az eltartott egy fél órát. A másik fél órában tanultuk a heti perikópát. Pontosan úgy imádkoztunk, mint a templomban, volt egy előimádkozó, s a többiek utána mondták. Nem volt akkor iskolatáska, hanem mi összefogtuk dróttal a könyveket – vagy két könyvünk volt akkor –, és 7-kor mentünk az iskolába, mert kezdődött a tanítás 12-1 óráig. Délután hazamentünk, ebédeltünk, s utána megint bementünk a héderbe, este 6-7 óráig ott voltunk. Körülbelül naponta 7-8 órát tanult minden gyerek, ez kötelező volt. És ezt általában minden családnál betartották. Voltak tanítók, akik speciálisan erre voltak kiképezve, úgy hívták, melamed. Persze, az értelmezését a Talmudnak nem csinálták olyan nívón, mint a jesivában. Nem voltak olyan kis padok, mint az iskolában, hanem egy hosszú asztal volt. Az asztalnak az egyik részénél állt a melamed, a tanító, s mi sorban ültünk vele szemben. Mindegyiknek megvolt a kis könyve. Minden évben Kolozsvárt megjelent a heti perikópa, a Tóra 54 része. Ebben benne volt a Tóra, benne volt a Targum – ez a Tóra lefordítva arameus nyelvre –, és alatta Rasi magyarázata. Ez éveken keresztül ment. Ugyanazt tanultuk, minden évben megismételték. Nekem például volt már vagy 3 kiadású perikópám, de mindenik ugyanolyan volt. Emlékszem, mindig 3 lejbe került, körülbelül olyan formátuma volt, mint amilyen egy nagyobb füzet.

Szombaton volt, amikor a zsidó iskolában gyűltünk össze, vagy volt, amikor a rabbihoz mentünk, és ő hallgatott ki. Rendszerint ebéd után 2 vagy 3 órakor voltunk ott. A rabbinak volt egy nagy szobája, az a padlótól egészen a szoba tetejéig tele volt könyvekkel. Nem lehet mondani irodának a helyiséget, hanem ahol éjjel-nappal tanulmányozta a könyveket, inkább egy dolgozószoba volt. Nem is tudom, hogy mi volt ott összegyűjtve. Egyebet nem csinált egész nap reggeltől estig, csak állandóan a különböző Tóra, Talmud vagy Kabbala kiadványokat, magyarázatokat tanulmányozta, és kommentárokat is írt. Ez egy könyvtár volt tulajdonképpen, nem is jön az embernek, hogy elhiggye, hogy a rabbinak volt körülbelül – hogy ne mondjak sokat – 1200 héber könyve. Eljött szombat délután, és sorra vette mindegyiket, na, te ezt a részét magyarázd meg, te azt a részét. Amikor a rabbi nem ért rá, valamelyik Talmud-tudós hallgatott ki. Voltak ilyen tanult zsidók, akik a jesivában tanultak, de nem lett belőlük rabbi, hanem megmaradtak laikusoknak, de viszont nagyon alapos tudásuk volt, s ezek hallgattak ki bennünket. Akkor az iskolába, a héderbe mentünk. Mindegyikünket külön-külön kihallgattak. Magyarlóposon én kijártam mind a 4 évet a héderben.

Volt a rabbinak egy rabbiképzője, mindig volt vagy 50 fiatal bóher, és ő tartotta az előadásokat, és ő is hallgatta ki, mert minden héten kihallgatták őket, és jegyeket adtak. A héber betűk betűszámának megfelelően adtak jegyeket. Ezeknek a bóhereknek volt egy menzájuk, egy otthonuk, ahol laktak. Elég nehezen tartották fenn magukat, mert a hitközségnek nem volt erre pénze, hogy ezt finanszírozza. Hanem azt csinálták a tanítványok, hogy nyáron, amikor kezdődött az aratási szezon, járták Erdélynek ezt a részét: rengeteg zsidónak volt cséplőgépe. Elmentek, összeszedtek két vagon búzát és eladták, feladták a vonaton, és ebből tartották fenn a menzát. Voltak köztük gazdagabb fiúk, akik fizettek azért, hogy ott tudjanak tanulni. Mindenki kapott egy ételbont, minden napra háromnegyed kiló kenyér volt, reggelire volt egy tejeskávé, ebédre volt egy paszulyleves, nem tudom, mivel, vagy egy húsledes egy hússal vagy laska vagy gríz. Volt egy kantinjuk, és ott ettek. Azonkívül szombaton nem ettek a kantinban, mert szombaton nem volt szabad főzni. Akkor el voltak osztva, és családokhoz mentek ebédelni. Nálunk is minden szombaton ott ebédelt egy-két diák. Reggelit nem volt szabad enni, mert imádkozás előtt nem volt szabad enni semmit, de délben ebédeltek.

Délután a rabbi szervezett egy közös asztalt a szombat kimenetelére, ami speciális dolog volt. Ezek a vallásos zsidók mind ott voltak, rengeteg szakállas zsidó volt, mert aki nagyon vallásos volt, annak szakállá volt. Ezek odaültek az asztalhoz. Általában halat csináltak, de nem sütvé, hanem halkocsónyának, egy kb. másfél kilós kocsónyás halat előkészítettek, és a rabbi elé tették az asztalra. Mindenki elment kezet mosni, s utána a rabbi áldást mondott az ételre. Három vagy négy tál ilyen kocsónya volt, de senki sem nyúlt hozzá, amíg a rabbi meg nem ette a halnak a fejét. Miután mind a három halnak megette a fejét – ez volt a szokás –, akkor a tálat a hívek elé tolták és mindenki vett belőle egy darabot. A többiek, mindenki, ahogy tudta marta, egyik nagy darabot vett ki, másik kisebbet, ismét a másik a farkát. Ezt az ételt, ami után mindenki kapott, ezt úgy nevezték héberül, hogy sirájim – a rabbinak a maradéka. Volt más étel is, de ez volt a jellegzetessége, meg volt egy pohár pálinka utána vagy egy pohár bor. Az imakönyvben megvannak a szöveges énekek, amiket akkor el kellett énekelni a szombat tiszteletére. Utána volt az imádkozás, a szombat kimenetele. Én is részt vettem ilyen vacsorákon 11-12 éves koromtól, de még a bár micvá előtt is. Mi ezt úgy vettük, hogy ez természetes. Legalábbis olyan 15 éves koromig én nagyon hittem mindenben.

A vallásosak nagyon tartották a vallást. Például húsvétkor [lásd: Pészah] nem volt szabad enni olyan dolgot, amelyik kelt, amelyikben élesztő van. Nálunk, Magyarlápón az volt a szokás, hogy egy földbirtokostól megvettek két vagon búzát, kitakarították a malmot, leőrölték, és ebből csinálták a pászkát [lásd: smire macesz]. A pászkasütés általában négy hétig tartott az egész hitközségnek. Úgy történt, hogy volt egy megfelelő nagy helyiség, és ott volt egy vizes ember, volt egy lisztes, volt egy dagasztó, voltak, akik serítették [sodorták], volt, aki egy speciális szerkezettel lyukasztotta [a tésztát], volt egy, amelyik odanyújtotta a kályhához, a másik berakta a kemencébe, és aztán kivette. A víz nem tudom hány méterre kellett legyen a lisztől. Volt mondjuk 30 asszony, 30 szeletre felvágták a tésztát, tehát 30 pászkát, speciális deszkákon. Annyit dagasztottak, amennyit egyszerre felsírtettek [A nyers tészta nem állhat 18 percnél tovább, mert akkor elkezd erjedni, ha nem sűtik meg. – A szerk.], nem volt szabad megmaradjon. Volt egy felügyelő, aki, miután felsírtettek egy adagot, akkor citlinggel – ez egy magyar szó, egy darab vas, aminek van egy kis éle – szépen letakarította, levakarta a deszkákat, nehogy maradjon egy kicsi belőle [a nyers tésztából], mert az már kel. Ilyen szigorú volt a készítés, hogy a húsvéti pászka tényleg megfeleljen a szabályoknak.

A rabbinak a pászkát a következőképpen kellett csinálnia: összegyűjtötte az egész jesivát – rövid ideig a magyarlápósi jesivába is jártam a héder után –, az összes gyereket egy nagy terembe, ahol hosszú asztalok voltak. A búzát leraktuk az asztalra, és mint ahogy választják a rizst, úgy kellett kivenni minden egyes búzaszemet, amelyik ki volt csírázva, mert az már nem volt jó. A rabbinak csak férfiak csinálták a pászkát, kezdve a dagasztástól egészen a serítésig, nők nem volt szabad hozzányúljanak. Igaz, jó vastagok voltak a pászkák. S ezzel mit csinált a rabbi? Mindkét széder estére kell három pászka, s akkor küldött minden gazdag vagy nagyon vallásos családnak hat pászkát. Voltak a gazdagabb, jómódú zsidók, mondjuk, ötven család, ezek annyi pénzt adtak, hogy a rabbi ebből majdnem egy évig megélt. Jelképesen adták a pászkát, hogy evvel honorálják az adományokat.

Édesapám mindenképpen azt akarta, hogy vallásos legyek, és lehetőleg, ha nem is rabbi, de valami egyházi teendőket el tudjak látni. Az első másfél évet ott voltam a magyarlápósi jesivában, utána aztán édesapám nem akarta, hogy ott maradjak, mert tudta, hogy ha Magyarlápón

vagyok, akkor nem fog menni a dolog. A székelyhídi [Székelyhíd Bihar vm.-ben volt; nagyközség – A szerk.] volt a legelőkelőbb jesiva Romániában, és onnan jöttek ki a nagy rabbik – ez volt édesapámnak a rögeszméje. Nagykárolyban és Szatmáron [Szatmárnémetiben] voltak ezek a nagy rabbik [Mindkét település Szatmár vm.-ben volt. – A szerk.], de nem is rabbi volt a címük, hanem csodarabbik [lásd: cádik] voltak ezek. Ezek azzal foglalkoztak, hogy böngészték a Szentírást, a különböző tanulmányokat, különböző törvényeket. A székelyhídi rabbinak is ez volt a specialitása. Egy világi rabbi volt, és tanított rabbikat, saktereket is, akik odakerültek. A Kabbalához én hozzá se szagoltam, pedig elég jó tanuló voltam.

Elküldött édesapám Székelyhídra az unokaöcsémrel, Nemes Jasszival együtt. Lehettem olyan 14 éves, amikor elkerültem. Elég sokba került az ottlétem, ott is rendes menza volt, meg körletekben laktunk, amíg jött egy gazdag amerikai zsidó, és épített egy nagyon szép, emeletes internátust, és oda bekerültünk. Ott voltam két és fél évig. Dr. Rosner volt ott a rabbi, az egyik legműveltebb rabbi volt akkor az országban. Bécsben volt héber egyetem, és ott tette le a doktorátusát is. Ugyanaz a rendszer volt, mint Magyarlápóson, a rabbi magyarázott. Ott megmutatkozott, hogy milyen réteghez tartozott az ember. A gazdag zsidó fiúknak volt külön menzájuk, azok állandóan libahúst, tepertőt, libamájat ettek, amit ott csináltak nekik a külön menzájukban. Nekünk, középosztályinak és a szegényeknek, naponta körülbelül egy kiló kenyeret adtak, azt beosztottuk. Tejeskávé volt a reggeli, délben volt egy elég konzisztens ebéd, és volt vacsora. Természetesen minden kóser volt. Ott megismerkedtem nagyon vallásos zsidó fiúkkal. Én is vallásos voltam, de nekem nem volt hosszú pájeszem, hanem csak egy kicsi volt, s azt mindig a fülem mögé raktam. (Szakállam soha nem volt, hanem csak bajuszom, főleg 1940 után Észak-Erdélyben a bajusz volt a divat, Magyarországon nem.)

Székelyhídon a jesivában már nem foglalkoztunk a heti perikópával, azon már túl voltunk, hanem magának a Talmudnak a tanulmányozásával. A rabbinak voltak olyan jó nagy formátumú könyvei, jó vastagok voltak, azt elővette. Egy dolgot kiragadott belőle, például a Gitn-t [a Talmud Gittin nevű traktátusa], a válást. Mik a szabályok ahhoz, hogy egy zsidó el tudjon válni a feleségétől? Olyasmi, hogy a feleség a férjétől elváljon, nem létezett, csak a férj válhatott el a feleségtől [lásd: válás]. Erről 250-300 nagy oldal volt. Annak is volt két vagy három magyarázata. Nem úgy volt, hogy az ember veszi, elolvassa, s egyszerűen magyarázta, hanem minden egyes részéhez kellett külön egy magyarázatot adni, ami nem volt benne a szövegben, hanem dedukció alapján kellett ezeket elmondani. A rabbi ezt előadta, de nem jegyzeteltünk, csak az ember figyelte a rabbi előadását. Az volt az érdekes, hogy nem voltak leírva sehova sem ezek a magyarázatok, hanem ezek maguktól jöttek. Annak, aki a jesivát végigcsinálta, nem mondom, hogy szóról szóra, de a magyarázatoknak a lényege annak mindegyiknek az volt. Akár Szatmárra [Szatmárnémetibe] ment el az ember, akár a vizsnici [Vizsnyica – Czernowitz/Cernăuți közelében lévő helység. – A szerk.] vagy a tasnádi [Szilágy vm.] jesivába, vagy akár a székelyhídi jesivába, nagyon kevés eltéréssel, de ugyanazok a magyarázatok voltak. Én ezen sokszor csodálkoztam, hogy hogy lehetett. Az is igaz, hogy ezek nem egyszer, hanem ötször-hatszor, tízszer is áttanulmányozták a könyveket. Volt, nem tudom, 70 könyv, amit négy-öt éven keresztül végigtanultak. Voltak a kezdők, aztán a másodévesek, majd a haladók, s utána azok, akik már az utolsó években voltak, akik már effektíve tudtak is tanítani.

Mi együtt tanultunk. Egy kampuszfélében laktunk. A tehetősebb zsidó fiúk kivettek egy szobát, egy szobában volt négy-öt ágy, ott aludtak. Voltak ilyen nálamnál öt-hat évvel idősebb diákok, aki ugyancsak a jesivába jártak, a bóherek – igazság szerint a bóher azt jelenti, hogy fiatalember. Úgy

nevezték őket, házir-bóher. A „házir” ismétlést jelent, ő volt az ismétlő bóher. A bóher már végigjárta a jesivát, négy-öt-hat éven keresztül, ezek már majdnem olyan nívón tudtak tanítani, mint a rabbi. Mellettünk volt egy-egy idősebb bóher, ő ismételtetett a diákokkal. Reggel elmentünk imádkozni, ha a rabbi tartott előadást, akkor végighallgattuk, utána hazamentünk, és délig vagy 1-2 óráig négyen, illetőleg a bóherrel öten vagy hányan voltunk, kezdtük sorra, s majdnem kívülről meg kellett tanulni, ami az előadáson volt, mert minden hétvégén, a pénteki nap folyamán mindenkit kihallgatott a rabbi. Illetve már csütörtök délután kezdődött, és péntek délig tartott. Mindenki el kellett menjen, hogy meghallgassák, és minden alkalommal jegyet kapott. Volt a kicsi alef, az volt az elégséges, a közepes alef, az jó, a nagy alef az nagyon jó. Ez a 3 osztályzat volt. Volt egy ilyen regiszter, név szerint be volt írva héberül mindenki, s ő bejegyezte, hogy milyen jegyet kaptál. Ez volt a módszere az ottani tanításnak. Olyasmi nem létezett, hogy valakinek ne legyen elégséges a tudása. Azért nem lehetett, mert főleg olyanok kerültek oda be, akiknek volt hozzá tehetsége és feje. Ha nem, akkor hiába beszélhettek hozzá öt napig egy szakasról, mert úgysem tudta volna felfogni. Csak olyan fiúk mentek oda, akik elsősorban vallásos szülőknek a gyerekei voltak, és azok közül is azok, akik erre képesek voltak. Aki nem volt képes, az hiába ment oda, mert azt két-három hét múlva eltanácsolták, hogy tanuljon egy mesterséget. 1933 közepén kerültem ebbe a jesivába, és két és fél évet tanultam ott. 250 diákja volt a jesivának, ez nagy létszámot jelentett.

Összekerültem valami gazdag zsidó gyerekeivel is, már nem emlékszem a nevükre, akik ateisták voltak. Hogy a fenébe kerültem a körükbe, nem tudom, elég az hozzá, hogy bekerültem. Az én körletemmel szemben, ahol én laktam, lakott egy zsidó család, öt lány volt. Egyik szebb volt, mint a másik. Mi, akik ott laktunk a körletben, így titokban találkoztunk a lányokkal, de csókolózni nem csókolóztunk soha. Csak beszélgettünk, a kezét megfogtam meg ilyesmi. Udvarolni egy bóhernek akkor olyan bűn volt, mintha most mennék lopni, azt egyből kicsapták. Ez már 1936-ban, 1937-ben volt. S akkor beszerveztek a Vörös Segélybe, ez volt a másik bűnöm. Erre is rájöttek, s egy fél évre rá kicsaptak bennünket. Két és fél év után elbocsátottak.

1937-ben vagy talán még hamarabb kapcsolódtam be a Vörös Segélybe. Ez abból állt, hogy én összeszedtem négy-öt embertől egy hónapban ezer lejt, és valaki másnak átadtam. Én nem tudtam, hogy az illető mit csinált vele. Az illető csak annyit tudott, hogy tőlem, Saubertől és Auschtól kapott ezer-ezer lejt. Aztán az illető továbbadta, mondjuk, Grünnek. Grün nem tudta, hogy honnét származik ez a pénz, hanem csak annyit, hogy kitől kapta. Grün összeszedett nyolc ilyen embertől pénzt, és átadta Schwarznak. Olyan családoknak adták az összegyűjtött pénzt, ahol el voltak ítélve egyes családtagok, főleg a férfiak, akik különböző aktivitásokat folytattak mint kommunisták. Vagy szociáldemokraták voltak. Nem volt miből éljenek, ha a családfenntartót bezárták, és a Vörös Segélynek a segítség volt a feladata. A börtönbe is küldtek csomagokat különféle fedőnevek alatt, ez volt az aktivitásuk. Abszolút illegális volt ez is, hát a kommunista párt be volt tiltva Romániában is, Magyarországon is. A Vörös Segély mint szervezet a segítségen kívül semmit, semmilyen gyűlést nem szervezett. A tagok abszolút semmit nem tudtak egymásról.

Miután eltanácsoltak, elmentem a Kolozsvár melletti Cojocnára [magyarul Kolozs, 20 km-re Kolozsvártól], és ottan dolgoztam. Az apám unokatestvérének volt ott egy kis üzlete, egy vegyeskereskedés. Körülbelül vagy hat hónapot voltam ott. Ez már 1938-ban és 1939-ben volt, már kezdődött a háborús időszak, de még azelőtt volt, mielőtt Erdélyt visszaadták a magyaroknak [1940-ben; lásd: második bécsi döntés]. Majd bekerültem egy pékségbe Kolozsváron, ami a

katonaságnak csinálta a kenyeret. 1940-ig voltam ott.

Édesanyám értett a gyapotfestéshez. Volt fehér gyapot, volt sárgás gyapot matringokban [Motring/matring – meghatározott mennyiségű vagy súlyú még fel nem gombolyított fonal karika vagy nyolcas alakban. – A szerk.], nem tudom honnan hozták, talán Afrikából. Egyes házaknál voltak szövőszékek, és mindenki magának szőtte a vásznat. És kellett különböző színek is, és akkor édesanyám megtanulta festeni a gyapjút, és én besegítettem neki. Óriási nagy mennyiségeket kellett festeni, mert főleg a falusiaknak a száz százaléka mind csak gyapotot szőtt, vagy keverve lennel, vagy nem tudom, mivel. Ez a családnak egy plusz keresete volt, a nagyanyám kocsmája mellett.

Szegény édesanyám 1938-ban meghalt tüdőbajban. Akkor a tüdőbaj egyenlő volt a halállal, nagyon kevésnek sikerült csak, hogy meggyógyuljon. Nemes Zsuzsa, a nővére, rá egy évre halt meg. Ha belegondolok, talán jobb is volt, hogy meghalt az édesanyám, mint hogy három vagy négy évet várt volna, és deportálták volna, és akkor ott halt volna meg a deportálásban. Így legalább Magyarlápason van egy sírhelye, egy sírköve, ahova minden évbe elmegyek. Aztán ezt a festést én csináltam tovább.

1940-ben, amikor már meghozták a második bécsi döntést, de még mielőtt bejöttek volna a magyarok – akkor járási székhely volt Magyarlapos, volt járásbíróság –, ők tudták, hogy minálunk festenek. Jöttek a magyarláposi magyarok, hogy fessünk piros és zöld vásznat. El is kaptak egyszer a román katonaságtól, mert még éppen nem voltak kivonulva, s mondták: „Mi az, még ki sem mentünk az országból, s ti, zsidók már annyira odavagytok a magyarokért, hogy ti már csináljátok a zászlót?” Mondtam: „Elsősorban mi nem vagyunk oda a magyarokért, mi román állampolgárok vagyunk, de a helyzet már világos, Bécsben eldöntötték, hogy Észak-Erdélyt visszaadják Magyarországnak, nekünk ez a megélhetésünk.” Hát kezdtem volna festeni piros-sárga-kék zászlót? Azelőtt azt is festettük. Az egész község, az egész főtér a mi zászlóinkkal volt tele, kezdve a kicsi zászlóktól egészen a nagy zászlókig, mind mi festettük 1940-ig.

Például az első dolog, ami történt, erre emlékszem, jöttek és megvették az egész méterárut, ami létezett: gyapjú, szövet, vászon, mindent, ami létezett. Akkor mind zsidó üzletek voltak, jöttek Magyarországról a magyar kereskedők – úgy nevezték őket, hogy rőfös kereskedők –, s két-három hét alatt az összes üzletből megvették és elvitték az árut, mert Magyarországon már akkor olyan állapotok voltak, hogy nem lehetett kapni ilyesmit. Így zajlott: az egyik nagy rőfös kérde, hány bála szövetje van 10 vagy 30 pengőse? Azt mondja a másik, hogy ennyi. Tessék itt a pénz! Rakták fel az árut, s vitték el. Ugyanez volt a helyzet egész Erdélyben. Itt átszámították, emlékszem pontosan, 1 pengő volt 20 lej. Így váltották át a pénzt is. Tehát valószínűleg itt nagyon olcsó volt, lehet, hogy Magyarországon is volt, de nagyon drága volt. Utána, két-három hónapra rá, megjelentek nálunk a műrostos áruk, a kereskedők hozták Magyarországról. Nem tudom, miből volt készítve, de azt tudom, hogy pechemre nem vettem előtte szövetet, mert akartam egy ruhát csináltatni magamnak, s így vettem két és fél méter vagy három méter műrostot – igaz, nagyon szép volt, de nem volt jó a minősége. Ez volt egészen addig, ameddig Erdélyt el nem foglalták a magyarok.

A román katonaság szakaszonként vonult vissza, és a magyar visszafoglalás is így zajlott. Megvolt ma Nagyvárad, s utána jön Csucs, utána jön Kolozsvár, utána jön Szatmárnémeti, Nagybánya, és így jöttek be fokozatosan [A magyar hadsereg észak-erdélyi bevonulása jól meghatározott forgatókönyv szerint zajlott, és tizennégy napot vett igénybe. A műveletek 1940. szeptember 5–18.

között zajlottak, a következő fontosabb állomásokkal: Nagyvárad (szeptember 6.), Szatmárnémeti (szeptember 7.), Nagybánya (szeptember 9.), Kolozsvár (szeptember 11.), Marosvásárhely (szeptember 13.) – A szerk.]. Azt tudom, hogy a honvédszenekar ott volt a főtéren, óriási nagy esemény volt. Mindenki kint volt az utcán, mindenki örvendett, aztán lassacskán rájöttek, hogy nem olyan fényes a helyzet. Ahogy bejöttek, kezdődött a nagy nélkülözés, rá egy pár hónapra. 1940 végén bevezették a jegyrendszert a kenyérre. 1941-ben már minden jegyre volt, kezdve a kenyértől, talp, minden, ami kellett. Húsról nem volt jegy, mert voltak a parasztok, s azok vágtak állatot, és mészárosok is vágtak, de a kenyér, az nagy probléma volt. Igaz, 21 éves voltam, de én nem tudtam teljesen felfogni ezt a dolgot. Nem tudtam, hogy akkor már Magyarországon megjelent két zsidótörvény, a zsidókat korlátozták gazdasági téren, iskolákban a numerus claususszal [lásd: numerus clausus].

Nagy változás nem volt a családban. Nekünk nem volt problémánk a kenyérrel sem, mert volt egy földbirtokos, aki az apámmal együtt volt katona. Ő hadnagy volt, apám őrmester volt ugyanannál a századnál. Volt neki vagy 120 hektár földje, óriási nagy juhtenyésztése, és szerencsénk volt vele, ő mindig adott nekünk. Persze nem ingyen, hanem pénzért. A búzát elvittük a malomba, megőröltették, otthon megsütöttünk egy hétre való kenyeret, úgyhogy nekünk nem volt problémánk. De sajnos sokan éheztek. Aztán volt olyan kenyér, amelyik össze volt keverve puliszkaliszttal meg rozssal. Még a rozssal nem is volt olyan rossz a kenyér, de aztán sokszor ehetetlen volt puliszkaliszttal. Eleinte elég nagy volt a kenyéradag, aztán állandóan csökkent.

Mikor Lengyelországot lerohanták a németek [lásd: Lengyelország lerohanása] a második világháborúban, én akkor otthon voltam. Akkor húsvétra minden hitközség köteles volt küldeni, nem tudom, száz kiló pászkat a lengyel zsidóknak, annak dacára, hogy nálunk sem volt rózsás a helyzet. 1941 után már menekültek Lengyelországból, itt nálunk is volt vagy húsz ilyen család, és ezeket a hitközség tartotta el. Ezek aztán továbbmentek.

Az aktivitást a Vörös Segélynél folytattam Magyarlápón is. Nálunk a család nem vett részt ilyesmiben, csak én, ez ilyen privát dolog volt. Se apám, se testvérem, senki nem tudott róla. Kéz alatt voltak ilyen szórólapok, hogy mit jelent a Szovjetunió, mit jelent a kommunizmus, az egyenlőség, hogy tiltva van a nemzeti gyűlölet. Nekünk, zsidóknak pontosan ez kellett, a mi helyzetünkéből kiindulva. Miért legyél te büdös zsidó vagy jidan împuțit [ugyanaz románul]. Vagy bemész egy üzletbe s kirúgtak. Vagy a szakállas zsidót megfogták éjszaka, először jól megcibálták, majd levágták a szakállát. Ezek már 1937-ben és 1938-ban elkezdődtek. Nem is egy eset volt ilyen Magyarlápón. Ez vezetett bennünket oda, hogy reméltük, hogy megváltozik minden, hogy ez a megváltás. Nem leszek többet zsidó, hanem egyenlő leszek a románokkal, és egyenlő leszek a magyarokkal. Mert mi volt? Akármilyen történet az országban, mindig a zsidók voltak a hibások. Igaz, volt nagyon sok gazdag zsidó is, például Magyarlápón az összes kereskedő zsidó volt. Tehát ezért szenvedett az egész zsidóság, mert azt mondták, hogy a zsidók kereskednek, s tulajdonuk van. Pedig, ha tudnák, hogy mit jelentett a kereskedelem... Apám megvett egy kiló lisztet 3 lej 50-ért, és eladta 3 lej 75-ért, vagy 4 lejért kilóját, nem volt úgy, mint most, hogy húsz-, harminc-, ötven-, százszázalékos nyereség, ilyen nem létezett. Ugyanis volt hat-hét ilyen kis üzlet, s ha én drágábban adtam, akkor elment az illető a másikkal, és kérdezte, mennyi.

Én Magyarlápón voltam egészen 1941 szeptemberéig, ameddig le nem tartóztattak. Mi, a barátaimmal már fel voltunk készülve. Számítottunk erre, már tudtuk, hogy mi megy végbe, s

tudtuk, hogy le fognak tartóztatni a Vörös Segélyért. Egy hajnalban összeszedtek bennünket a csendőrök, szekérre raktak, és elvittek 40 kilométerre, Nagybányára. Vittem oda magammal egy kis csomagot, ruhát, egyebet nem volt szabad vinni. Ott volt a DEF, úgynevezett D osztály, a kémelhárítónak a D osztálya vagy negyedik osztály – így is nevezték. Semmi többet nem tudok erről a kémelhárító osztályról. Volt az akkori idők szerint egy modern, hosszú nagy istálló, amit a román huszárok használtak előzőleg. Rekeszek voltak minden lónak, legalább 100-120 rekesz. Elöl volt két olyan szobaszerűség, és oda bevezettek, az egyik helyre. Már megvoltak előre az adatok, hogy hogy hívnak, és akkor megkaptam az utasítást, hogy a 46-os rekeszbe kell mennem, ott van egy bog szalma, van egy pokróc. Oda fogsz állni, nézed a falat, se jobbra, se balra nem nézhetsz. Csak akkor szólalhatsz meg, mikor a csendőr szól valamit, hogy kiáltják a számodat. Nem mondták a nevedet, hanem a számot, amit adtak neked. Én a 46-os voltam. Én mikor oda bekerültem, fogalmam sem volt, hogy mi lehet ott. Mintha a szemem előtt látnám, a szoba másik oldalán hogy állnak fiúk, lányok, mint a templomban a szent előtt, senki egy mukkot nem szólt, a legyet lehetett hallani.

Két napig nem szólítottak. Nem tudom, hány csendőr járkált az istállóban, és vigyáztak, hogy ne beszéljessünk egymással. A harmadik nap hallom, hogy 46-os. Meg volt mondva, hogy mikor 46-ost kiáltanak, akkor szaladsz, nem nézel se jobbra, se balra, hanem bemész az első helyiségbe, az irodaszerűségbe. Volt ott vagy öt ember, két nyomozó és három vallató. Különbőség volt ezek között. És akkor az első dolog volt, hogy azt mondják: „Na, Beri – ez volt az én becenevem a Bernátból –, most mondd csak el szépen, hogy miért vagy itt?!” Kezdték kérdezni, ameddig rátértek a tárgyra: „Hogy szedtél össze pénzt a Vörös Segély vonalán? Átadtad ennek s ennek az embernek?” Eleinte tagadtam. Azt mondja nekem: „Jó..., nem mondd meg?! Nem baj! Majd délután visszahívlak, s akkor még amikor szoptatott az anyád, az is eszedbe fog jutni!” Nem tudtam elképzelni, mi lesz. Este 7 vagy 8 óra fele voltak a vallatások. Akkor megint szólítanak, s rögtön szaladtam. Ott álltam. „Na, most mondd! Nekünk itt van minden, pontosan tudjuk, hogy mennyi pénzt szedtél össze, mikor adtad át őket, és honnét volt a pénz.” Akkor vettem észre, hogy az egyik falon – ne mondjak sokat – 15 féle verőeszköz volt, kezdve vessző, bikacsök, amit csak el lehet képzelni, minden fel volt oda akasztva. A bikacsök a bikának volt a nemi szerve, ki volt dolgozva, és rá volt húzva acéldrótra, lehetett 50-70 centis. Mondja: „Tartsd a tenyeredet!” Egy vékony kis nádpálca volt, de hogy az milyen fájdalmas volt, az nem is emberi. Kaptam vagy tízet, s elkezdtem kiabálni, hogy álljon meg. De ez csak a kezdete: „Mondd meg, ha nem akarsz tovább kapni, hogy kitől szedtél össze a pénzt?!” Én tudtam, ha én elmondom, hogy kitől szedtem pénzt, azokat is előszedik. Mikor még nem is sejtettük, hogy mi fog következni, nekünk már akkor volt egy megegyezésünk. Volt egy nagyon szegény zsidó család, egy öregasszony és még két személy, összesen hárman voltak, akiknek az égvilágon semmiféle megélhetésük nem volt. Ebből a pénzből egy százalékot odaadtunk mindig ennek az öregasszonynak. Meg voltunk beszélve, hogy akármilyen történik, azt mondjuk, hogy összeszedtem XY-tól pénzt, de ő úgy tudja, hogy a pénzt az öregasszonynak szedjük össze. De nem akartam megmondani. „Vesd le a cipődet!” Felültettek egy padra, volt egy támasza, lekötözték a lábamat és a kezemet, és kezdték verni a talpamat, s utána odatettek, hogy táncoljak mezítláb. Feldagadt úgy a lábam az ütésektől, gondoltam, én most már nem bírom, el kell mondjam, de aztán mégsem mondtam meg. Ez volt a második kínzás. Eltelt majdnem két hét, s nem szólítottak.

Este 10-től reggel 6-ig lehetett aludni. Reggel, mikor mentünk ki a vécére, összekötözték kettőnként. Mikor kellett pisiljünk, oda kellett nyúljal a másikhoz. Mikor a fenekedet kellett megtöröljed valami szalmával vagy valami fűvel, mert egyéb nem volt, akkor oda kellett nyúljal, s ez valami szörnyű volt. Szörnyű volt. Tisztálkodásról nem is beszélek, reggel egy kis hideg víz, s ezzel be volt fejezve. Egy korty vizet nem kaptunk egész nap. Csak délben kaptunk valami elég gyenge ételt, de valahogy kibírtuk, fiatalok voltunk. Eltelt több mint 10 vagy 12 nap, s akkor behívtak. „Na – azt mondja –, most már rád került a sor.” Már néztem a cipőmet, hogy megint kezdik a talpamat verni. Azt mondja: „Nem, ereszd le a nadrágodat!” Gúzsba kötöttek. Hogy mi az a gúzs? A kezet lábbal és a fejfel összekötötték. Akkor kesztyűt vett fel az egyik a kezére, és kezdte masszírozni, összenyomni az embernek a heréit. Egy fél perc. Olyan fájdalmas volt... Azt csak férfi tudja, mennyire fájdalmas. Nem létezett valaki, aki ne ájult volna el. Vagy úgy tökön rúgtak, ahogy a filmekben... A nőknek a mellüket rendesen botokkal vették. A lányok aztán mutatták. Mikor én láttam... Ennél a harmadik kínzásnál már nem volt mese, elismertem, hogy szedtem össze pénzt. Utána aztán még egyszer behívtak, akkor aztán csak verést kaptam. Kérdezték, hogy én szerveztem-e be másvalakit, hogy nekem szedjen össze pénzt? Az tény és való volt, hogy én erre nem voltam felhatalmazva, nem volt nekem ilyen szerepem.

Ott voltunk körülbelül 35-40 napig. Utána az egész társaságot összebilincselve teherautókba ültették, és elszállítottak Pestre, és bekerültünk a toloncházba. Ez olyan gyűjtőfogház volt, rosszabb volt, mint a börtön. Óriási nagy épületek voltak a fegyháznál, hat vagy hét nagy épület. A lányok más helyeken voltak. Ott volt egy 8x40 méteres terem, gyékényeket raktunk le este a cementre, és ott feküdtünk. Nem tudom, 150-en, 200-an voltunk, de nem lehetett háton feküdni, csak oldalt feküdtünk, mint a heringek. És mikor meg akartál fordulni, akkor legalább két-három embert meg kellett mozgass, mert másképpen nem tudtál megfordulni. Egy vécé volt, negyed órába került, ameddig a vécén sorra kerültél. Valami szörnyű volt. Egész éjszaka világosság volt, hogy nehogy valamit csináljunk. A koszt nagyon szörnyű volt, de nem csak nekünk, hanem a lakosságnak is. Azt hiszem, 18 vagy 20 deka kenyér volt a napi fejadag. A fogházban mármint a kommunizmusban, kollektívában éltünk. Jöttek hozzám látogatók, jött az öcsém, édesapám – elég humánus volt részükről, hogy engedtek látogatókat –, hoztak, nem tudom, két kenyeret, egy kiló szalámit, be volt téve egy ládába. Azt behoztam, reggel összeültünk, mint egy kollektívában – mi Magyarláposról voltunk tízen. Akkor mindenki kapott öt deka kenyeret, egy szelet szalámit, fél kockacukrot. Ez már a kommunizmusnak a szelleme: egyenlőség. Voltak köztünk gazdagabb fiúk is, s azok is megosztották. Szerencsénk volt még, mert volt egy zsidó szervezet, amit Omzsának hívtak [lásd: OMZSA – Országos Magyar Zsidó Segítő Akció]. Minden nap hoztak egy-egy tál ételt a zsidó konyháról, s ezt megettük. Talán ez tartotta bennünk a lelket. Én három hónapig voltam abban a szörnyű helyzetben.

Meséljem el az ottani életet ebben a toloncházban? Mikor elvittek otthonról, édesapám a zsebembe nyomott 300 pengőt. Az nagy pénz volt. A toloncházban elvették, és feljegyezték, hogy mennyi pénzem volt. Az érdekes dolog volt, hogy bármit lehetett vásárolni feketén, ha volt pénzem. A parancsnok, aki ott volt a mi osztályunknál, zsidó volt – ott csak zsidók voltak –, a zsebmetszők királya volt, minden hájjal megkent valaki volt. Őt internálták, nem volt tárgyalása, három hónap után aztán kiengedték. Mikor elkapták, akkor nem volt szabad Pesten a központban nem tudom, milyen utcákba menni. Elkapták ott, behozták, megint három hónap. Nem is felejttem el a nevét soha, úgy hívták, Fried úr. Mondom: „Fried úr, ki szeretnék kérni száz pengőt.” „Jó.” Ez volt

szombaton. Vasárnap azt mondja: „Gyere ide! Nesze, itt van kilencven pengő. A tíz pengő, az a díj.” Egy hálózata volt, a fegyőrök, mindenki benne volt. Én nem kértem többet, csak százat, de a százból kaptam kilencvenet, és tíz pengőbe került, azért mert a fegyőr meg a könyvelő meg a pénztárnok továbbították az összeget. Ez így óriási pénzekre ment fel. Akartam venni egy kenyeret, mondjuk, 10 pengő egy kenyér. Hogy azt behozzák nekem, az 1 pengőbe került, mindenre rátettek tíz százalékot. Ha fel akartam váltani egy 50-est, az öt forintba került. Az ember kiszámította, hogy a száz pengőből körülbelül a fele maradt meg, a többi ez a Fried és a hozzá hasonlók elszedték. Összejátszott mindenkivel, és minden három hónapban pár ezer pengővel ment ki.

Ott voltam három hónapig, és onnan elkerültem Garanyba. Volt két láger, az egyik a kistarcsai, a másik a garanyi. Garany egy község Csehszlovákiában, vagyis akkor Észak-Magyarországon volt. Ott nemcsak kommunisták voltak, mint ahogy a toloncházba sem csak kommunisták voltak, hanem voltak feketézők, rémhírterjesztők is. [Magyarországon már a német megszállás előtt is működött néhány internáló tábor a politikai foglyok, menekültek és az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók számára. A leghírhedtebbek a csörgői, a garanyi [mindkettő Zemplén vm. visszacsatolt területén], a kistarcsai, a nagykanizsai és a ricsei [Zemplén vm.] tábor volt. – A szerk.] Ha valaki azt mondta, hogy a németeknek a hogyhívjákjuk... [Sauber Bernát elharapott egy káromkodást. – A szerk.], vagy drágábban adta a kenyeret 50 fillérrel, Garanyra vagy Kistarcsára került tárgyalás nélkül. Volt is egy közmondás: „Hallgatni arany, beszélni Garany”. Ott szintén úgy éltünk, mint a fogházban, de már rendes körülmények között. Ott már nem tíz ember volt, hanem voltunk akkor ötvenen egy ilyen kollektívában. És itt jött a Vörös Segélynek a segélye. Így jött vissza hozzánk a segítség, küldtek csomagot, puliszkalisztet. Bejutott a csomag, mert azt édesapám adta fel. Nem éhezünk, bár nem ettünk húst, de puliszka naponta volt. Ez volt az egyik alapélelem. Az ember megevett egy tányér puliszkát, és akkor érezte, hogy jóllakott. Garanyban voltam egészen Miklós napig. Miklós napján kegyelmezett Horthy. Ez 1941 decemberében volt. Nem mindenkinek kegyelmezett meg, inkább csak a kisebb horderejűeknek, mint én voltam. Nem amnesztia volt, hanem egyszerűen a névnapján elengedtek párszor tíz embert. Akinek komolyabb aktivitásuk volt, azokat nem engedték el.

Amikor én hazakerültem, már várt a behívó a munkásszázadhoz [munkaszolgálatba]. Mind a tízen egy korabeliek voltunk, mindegyiknek ott volt a behívója, amikor hazaért. Kellott katonaládát csinálni, de nem volt pénzünk. Elmentünk az egyik asztaloshoz, az megcsinálta: legyalulta a deszkákat, mi összebarkácsoltuk. Az egyik ügyesebb kezű volt, s akkor együtt megcsináltuk. Nagybányára kellett bevonuljunk, ott volt a zászlóalj. Béreltünk egy szekeret, s így kerültünk Nagybányára, ahova a kémelhárítók vittek, szeptemberben, négy vagy öt hónappal azelőtt. Beosztottak különböző századokba, de nem tettek egy századba. Körülbelül kettőt tettek egy-egy helyre. Nagybányán voltam vagy két hétig, utána kivezényeltek Disznajóra, ide, Szászrégen mellé [15 km-re Szászrégentől]. Ott dolgoztak a munkaszolgálatosok, a Déda-Szeretfalva vasútvonal építésén. Magyarok is dolgoztak ott, voltak ezek a híres magyar kubikusok. Nekik speciális targoncájuk [talicskájuk] volt, akár egy fél köbméter földet be tudtak tenni egyszerre. Meg volt kötve a két szárnya kötéllel, ő éppen csak hogy kellett irányítsa. Ott elég jó ételt kaptunk, szóval rendes katonai ellátásban részesültünk. Még amikor bevonultunk, egyenruhát kaptunk. 1942-ben – nem tudom, meddig – rendes honvédegyenruhánk volt, csak le volt véve a háromszínű, a nemzeti színű rózsza. A kapitány, Alsópáthy Antal egy nagyon-nagyon részeges alak volt, azért is küldték

oda. Általában az ilyeneket mind a munkaszázadokhoz küldték. A munka mellett minden héten három napig katonai gyakorlatot végeztünk, mint a rendes újoncok: kúszás, feküdj, szaladj. Sár volt, húsz méter kúszás után olyanok voltunk, mint a disznók. Szerencsére ott volt a Maros, s már tavasz vagy nyár kezdetén voltunk. Bementünk a Marosba, és ott a ruhákat magunkon kimostuk. Ott volt valami földbirtokos, s annak a lányának udvarolt. Mikor eszébe jutott az udvarlás, felköltött éjszaka, az egész századot kivezényelte, hogy éjjelizenét adjunk – katonadalokat énekeltünk. Ez nem egyszer volt, hogy kivezényelt énekelni. „Horthy Miklós katonája vagyunk, a legszebb katonája...” Mint munkaszolgálatosok ilyen dalokat is énekeltünk többek között. Állandóan kellett énekeljünk neki, mentünk ki dolgozni énekelve, az egész század. El lehet képzelni, ilyenkor mindig részeg volt.

Arról nem is beszélek, hogy milyen veréseket kaptunk tőle. Ezekről a keretlegényektől – ezek voltak a kegyetlenek – mi sok verést kaptunk. Ha odahívott, és a kezedet nem tartottad úgy, ahogy kellett, amikor kellett tisztelegni, két pofont kaptál. Verőpálcákkal jártak, azzal ha ráütött az ember kezére, hát az szörnyű volt. Az egyikkel találkoztam itt Marosvásárhelyt a háború után, egy Seres nevezetű magyar illető. Ő marosvásárhelyi volt. Ettől kaptam egyszer két pofot. Különben, marosvásárhelyi lévén a marosvásárhelyi fiúknak nagyon sok mindent megcsinált: hozott levelet, élelmet, csomagot, elengedte őket haza, mert Marosvásárhelytől Disznajó nem volt egy nagy távolság [47 km]. Egy nap, a háború után, feljött hozzám az egyik barátom, akivel együtt voltam munkaszolgálatos, és azt mondja nekem: „Te, emlékszel Seresre?” „Hogyne emlékszem, mert olyan két pofot kaptam tőle, hogy három hétig zúgott a fülem.” „Te, az most kétségbe van esve. Nagyon fél attól, hogy te most megbosszulod, mivel engem ide, Marosvásárhelyre, kineveztek ügyésznek.” „Te – mondom –, figyelj ide! Én tudom, hogy Seres nem volt rossz fiú veletek, de a többiekkel igen. De légy nyugodt, én nem fogok bosszút állni ezen. Kaptam két pofot, ez még a sok dolog közt nem volt a legborzasztóbb.” Disznajóról elkerültünk Zsibóra, szintén a vasúthoz, utána elkerültünk Nagybányára egy erdőkitermeléshez.

Még egy epizód az életemben, hogy a munkaszolgálat ideje alatt bíróság elé lettem állítva. Mialatt munkaszolgálatos voltam, egy vádiratot kaptam, amiben azzal vádoltak, hogy részt vettem egy olyan szervezetben, aminek a célja a törvényes rend erőszakos megdöntése Magyarországon. Ez tulajdonképpen a Vörös Segély vonalon kifejtett tevékenységemért volt. Nagybányáról elmentem Szatmárra [Szatmárnémetibe], és jelentkeztem a helyi parancsnokságnál. Ott egy cellába raktak be bennünket, vagy heten voltunk, kaptunk rendesen kosztot is. Volt egy úgynevezett hírhedt ötös tanács, azt jelenti, öt bíró volt, és különböző helyeken tartották a tárgyalásokat: Máramarosszigeten, Kolozsváron, Szatmáron [Szatmárnémetiben] és Marosvásárhelyen. Lányi Zoltán bíró volt az elnöke. Lehattunk hat-hétszázan itt Észak-Erdélyben, akik részt vettünk különböző kommunista tevékenységekben. Szatmáron [Szatmárnémetiben] a teremben voltunk vagy százharmincan, és vagy három hétig tartott a tárgyalás. A vádlottaknak körülbelül a harminc százaléka magyar volt, a többi mind zsidó, román egyáltalán nem volt. A vád ellenünk: állami rend elleni erőszakos felforgatás – ebben különböző fokú vádak voltak. A nagy fiúk Marosvásárhelyről mind benne voltak: Gombó Mihály, aki nagy aktivista volt, Csupor Lajos, aki később tartományi első titkár volt. Szabó Julianna, egy marosvásárhelyi nő, székely lány volt különben, aki nem tudom, milyen formában került be, ezt sosem tudtam meg. Minden reggel három szuronyos katona jött, vittek be a városi törvényszékre, délután kettőkor vagy háromkor vittek vissza. Nem volt nem tudom, mi a perben, csak megkérdezték, hogy fenntartom-e a vallomásomat.

Akkoriban Szatmáron [Szatmárnémetiben] élt körülbelül 17 000 zsidó [Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Szatmárnémeti lakosságának 24,9%-a, 12 960 fő volt zsidó. Ez a szám felekezetet és nem nemzetet jelöl, ez tehát nagyjából a maximális szám. Más kérdés, hogy ebből hányan vallották magukat zsidónak, de mindenképpen kevesebben. A szatmárnémeti gettóban körülbelül 18 800 zsidót gyűjtöttek össze Szatmárnémetiből és a környező településekről. – A szerk.], nagyon-nagyon gazdag zsidók is laktak ott. Mikor látták az ottani zsidók, hogy sárga karszalaggal vagyunk [Merthogy egyeseket a munkaszolgálatról hívtak be a bíróság elé – A szerk.] – akkor már nem volt egyenruhánk, hanem civilben voltunk –, mindenki kérdezte: „Mit csináltak ezek itt, hogy viszik őket a törvényszékre?” Egy vasárnap reggel megyünk be a parancsnokságra, kísérettel vittek be persze. Mikor belépünk, azt mondja az egyik őrmester: „Várjatok, ameddig szólít az ezredes úr.” A helyi parancsnok egy honvédezredes volt. Rá vagy tíz percre beszóltak, és amikor bementünk, majd seggre estünk. Az ezredes ült egy kis asztalnál, és kávéztak egy szakállas zsidóval, akinek kápedli volt a fején, és tegezték egymást. Istenem, mi ez? S akkor azt mondja: „Na, senkiházi kommunisták, szerencsétek van a Freund barátommal”. Freundnak hívták a zsidót, ő volt a hitközség elnöke. Ez a Freund család nagyon gazdag család, most Amerikában van az egész család. Neki összeköttetése volt ezzel a helyi parancsnokkal, és ő elintézte, hogy levegyük a karszalagot, és menjünk be minden reggel egyedül, katonai kíséret nélkül. Ő garantálta, hogy nem fogunk megszökni. Engem elítéltek másfél évre, azzal a váddal, hogy a pénzzel, amit összegyűjtöttem, segítettem az észak-erdélyi kommunistákat.

Onnan Szatmárról [Szatmárnémetiből] elvittek egyenesen a toloncházba, Budapestre. Visszavittek oda, ahonnan egyszer már szabadultam. Ott voltam két hétig. Szörnyű helyzet volt. Akkor jöttek az Omzsától, s kérdezték tőlem, hogy hogy kerültem oda vissza, rá vagy másfél évre. Egy Klein nevezetű tartotta a kapcsolatot a zsidókkal, akik a toloncházban voltak. Én elmeséltem. Akkor elintézték az omzsások, hogy kivegyenek a toloncházból, és áttegyenek a börtönbe, Kolozsvárra. Kolozsvárra kerültem a börtönbe, és ott voltam együtt Simó Gézával. Ő ugyancsak illegális kommunista, egy tanárember. Egy cellában voltunk haton vagy heten. Ott is ugyanaz az életmód volt, hogy abszolút mindent megosztottunk. Eleinte, mikor bekerültem, tartózkodóak voltak, mert azt hitték, hogy kémkedni tettek be oda, de miután kérdezgettek, rájöttek, hogy hasonszórú vagyok.

Érdekes, hogy két hónap után visszarendeltek a századhoz Nagybányára. Ott dolgoztunk vagy egy hónapig, utána menetszázadba tettek, és elvittek Bácskába [lásd: a Délvidék megszállása], és ott dolgoznunk. Ez 1942 őszén volt már. Onnan felkerültünk Kárpátaljára. Majd egy hónapig voltunk egy kis városkában, azt hiszem, hogy Nagyszőlősen. Onnan menetszázaddal kivittek a frontra, Kolomeáig mint munkaszolgálatost. Ez most Ukrajna. Ez már 1943 januárjában volt. Több mint egy évig voltunk a fronton. Mi be voltunk osztva egy műszaki század, egy utászszázad mellé. Minden nap kimentünk dolgozni, bunkereket, lövészárkokat, utakat csináltunk, hogy tudjanak haladni a gépesített felszerelésekkel. Nagyon nehezen dolgoztunk. Nagyon gyenge volt a koszt. 1944-ben már visszavonulóban volt a front. Olyan áttörés volt a keleti fronton, hogy egy nap, mikor kint voltunk munkán, hallottuk a golyók süvítését. Láttuk, hogy mindenki szaladt, szekerek, kocsik, motorkerékpár, kerékpár, a honvédek menekültek az oroszok elől. Vissza kellett vonulni.

1944 áprilisában vagy májusában még volt a fronton egy epizód, mikor itt a deportálások voltak. A századparancsnok, egy kolozsvári tanárember – nagyon rendes ember volt – egy napon összehívott bennünket, és azt mondta: „Két lehetőség van. Vagy visszavonulunk együtt, vagy mindenki azt

csinál, amit akar. Ha visszavonulunk és beviszlek benneteket az országba, akkor tudjátok meg, hogy deportálnak benneteket.” Hát nem tudtunk határozni. Ő azt mondta: „Ha énám hallgattok, akkor ne jöjjetek haza. A családotokból senki sincs otthon. És valószínűleg rátok is ugyanaz a sors vár, ami őrájuk.” De nem mondott semmit, hogy mit csináljunk, csak hogy ne jöjjünk haza. És voltak egy csomóan, akik hazamentek, és ahogy hazaérkeztek, rögtön elvitték, Auschwitzba deportálták őket. Mi ott maradtunk még, és dolgoztunk. Augusztusban már beszéltük, hogy most mit csináljunk, hova menjünk. Az úton nem lehetett menni, eszeveszetten vonultak vissza a honvédek, nem is hittem volna, hogy ilyesmi létezik. Akkor összegyűltünk, hogy megbeszéljük, megyünk együtt a honvédekkel, vagy maradunk. Nagy zűrzavar volt. Végül nem mentünk velük.

Mi egy kolhozban [kollektivnoje hozjajsztvo, 'közös gazdaság' – állami tulajdonú földterületen működő mezőgazdasági termelőszövetkezet volt a Szovjetunióban, 1929–1990/91 között. – A szerk.] laktunk, és hallottuk az aknák becsapódását a kolhoz körül, meg magába az épületbe is. Hogy menekülünk meg? Elkapnak, vagy egy tűzharcban lemészárolnak bennünket, mint a kutyákat. A kolhozban voltak ilyen száz méter hosszú, két méter magas nagy trágyadombok, nem tudom, hány évig nem vitték ki, mert el volt foglalva, és aztán ott mind rakták. Az egyik őrünknek eszébe jutott, hogy „Tudjátok mit, fiúk? Mindenki csináljon egy lyukat a trágyadombba. Mikor jönnek a nagy támadások, akkor mindenki oda belébújik.” Annyian haltak meg ott a kolhozban, közülünk egyetlen egy ember sem. Úgy látszik, az felfogta a golyókat, olyan volt, mint egy óvóhely és megmenekültünk. Másnap jöttek az oroszok. Akkor volt az első nagy-nagy kiábrándulás, mikor az egyik, aki tudott egy kicsit oroszul, mert máramaroszigeti volt [A vegyes lakosságú Máramarosban többek között rutének is élnek, akiknek a nyelve nagyon hasonlít az ukránra. – A szerk.], elmondta, hogy odament az egyik oroszhoz – mi nem ismertük akkor a rangfokozatokat –, és ő elmondta, hogy mi nem vagyunk magyarok, mi zsidók vagyunk. Olyan két pofot kapott tőle... Aztán megtanultuk, hogyan kell oroszul szitkolózni, s elküldték az anyjába. A honvédekkel együtt bekerítettek bennünket, és összefogtak. Majdnem tízezer fogoly volt. Augusztusban volt, 1944-ben, kint voltunk a mezőn, orosz őrök voltak körülöttünk kutyákkal. Akkor éjszaka mindenki jajgatásokat hallott. Nem tudom, hány tisztet öltek meg a magyar katonák, saját tisztjeiket, mert úgy viselkedtek velük a fronton. Reggel láttuk a holttesteket, jöttek az oroszok, hogy ki csinálta? Hát ki csinálta? Meg lehetett tízezer ember között találni, hogy ki csinálta? Rögtön vittek bennünket Sztribe [Sztrij – ukrainai község.]. Ott három-négy hétig voltunk. Az étkezés napi 25 deka kétszersült volt. Az nagyon jó volt, mert a 25 deka megfelelt körülbelül egy kiló kenyérnek. Vízben vagy teában puhítottuk meg, és ezt ettük. Innen elvittek bennünket Sztálinóba [Donyeck ukrainai város neve 1924–1960 között. – A szerk.]. Innen kezdődik a négy év orosz fogság.

1944-ben kerültünk fogságba. Négyen magyarlápósiak együtt voltunk. Először a románok kerültek haza, de bennünket nem engedtek haza, azért, mert mi magyarok vagyunk, és nem románok. Majd ha visszaadták [Észak-]Erdélyt Romániának, akkor majd mentek. Erdély Magyarország volt, amikor mi a magyar katonákkal fogságba estünk. Aztán 1946-ban hazamentek a Magyarországról származó zsidó fiúk, azon a címen, hogy Magyarországon lesznek választások, és kell, aki a kommunista pártra fog szavazni. [Az ún. „kékcédulás” választás 1947. augusztus 31-én volt. – A szerk.] Hát mi a magyarországiakkal jöttünk ki, mi is vártuk, hogy engedjenek. Erdélyt visszaadták Romániának [1947-ben, a párizsi békeszerződés értelmében, lásd: Erdély], s akkor mi már románoknak számítottunk. Azt mondták: „Ti nem vagytok magyarok, Erdély az Románia!” – minket nem engedtek haza. A magyar foglyok hazamentek, hazaengedték őket az oroszok. Érdekes, az

egyik közülünk, nem lehet tudni, milyen véletlen folytán, mégis bekerült a magyarok közé, és hazajött.

Átkerülünk különböző lágerekbe. Én például bekerültem egyszer egy román lágerbe – nem tudnám megmondani a nevét, de szintén Ukrajnában volt, Kijev és Sztalino között lehetett –, ahol zsebmetszők, gyilkosok voltak, akiket Antonescu kihozott valamikor a frontra. Ezek, ahogy kijöttek a frontra harcolni, másnap már megadták magukat az oroszoknak. Ezek közt valami szörnyű volt élni. Az ember nem mert kimenni éjszaka a vécére, mert vártak a késsel: „Hozd ide a pénzed, mert ha nem...” Itt két-három hónapig voltam.

Sztalinóba kerültem, a Donnál, most úgy hívják, Donyeck. Minden esetre nagyváros, és ott van az egyik legnagyobb szénbánya, a Donbász [Donbász az orosz név, magyarul Donyeck-medence. – A szerk.]. Ukrajnában van most. Donbászban voltak Oroszország legnagyobb széntartalékai. Az első nagy meglepetés az volt, mikor odakerültünk. Ezek megszervezett lágerek voltak német hadifoglyoknak. Oda kerültünk, és bányában dolgoztunk. Az valami infernális volt. Voltunk vagy 170-en, amikor odakerültünk, és hazajöttünk vagy 60-an, olyan körülmények közt dolgoztunk. Nem éhezünk, mert mint bányászok rendesen kaptuk a táplálékot. Furcsa mód ismét a németek vigyáztak ránk. Nagyon-nagyon elkeseredett helyzetben voltunk, sőt az egyik orosz parancsnok, még így is azt mondta nekünk, hogy túl sok zsidót hagyott életben Hitler. Ezt mondja egy szovjet ezredes! Annyira el voltunk keseredve, hogy már el voltunk szánva, hogy el fogunk pusztulni. Elsősorban egészségügyi szempontból volt nehéz. A németek vezettek mindent, volt egy kórházszerűség, de oda nagyon nehezen lehetett bekerülni. Nem tudtuk, hogy másszunk ki ebből a helyzetből, hogy lehet megszökni. Sőt, odáig ment, hogy a németek vigyáztak ránk, a brigádparancsnok egy német volt, és az orosz őrk mellett volt két-három német hadifogoly őr. Hát el lehet ezt képzelni, hogy a Szovjetunióban is németek vigyázzanak ránk?!

Itt, kérem szépen, tízezer hadifogoly volt, s azok be voltak osztva brigádokba, úgy, ahogy dolgoztak a bányában, felváltva. Nyolc órát dolgoztunk három váltásban. Azonkívül voltak a belső munkások: konyha, varroda, cipész, szárító, fürdő, mosoda. Persze ezeket az állásokat mind németek foglalták el, mi nem tudtunk oda jutni. El lehet képzelni: a bánya teljesen vizes volt, azbeszt ruhákban dolgoztunk. Minden nap, miután bement az ember a bányába, egy öltözőben levetkezett, s bement dolgozni. Utána meg kellett fürödni, mert feketék voltunk a széntől. Mindenkinek volt egy száma, a ruhákat betették egy szárítóba, és miután megszáradt felvettük, és elmentünk reggelizni.

A bányában összekerültünk orosz munkásokkal, azokkal dolgoztunk együtt. Ezek rendes vájárok, rendes bányászok voltak. A vájár magyarul van, azt jelenti, hogy aki a csákánnyal kivájja a szénét. Ők vezették a munkát, mi csak olyan segédmunkások voltunk ott. Később összekerültünk a segesvári, besztercei szász lányokkal, abban a bányában együtt dolgoztunk. Én 23-24 éves voltam, mellettem egy húszéves lány dolgozott, akit a háború után elhoztak a Szovjetunióba. Sikertől nekünk az oroszokkal összebarátkozni, adtunk nekik ajándékokat – mert sikerült nekünk eldugni s megmenteni egyes értékes tárgyakat, gyűrűket, s főleg órákat –, s aztán pálinkáért az oroszok mindenre képesek voltak. Találtunk végre olyat, amelyik tényleg nagyon becsületes ember volt. Nekem volt egy bizonyos mozgalmi múltam, és ismertem, hogy mi a Szovjetunió, és kik a vezetők. Tudtuk, hogy nagyon sok zsidó vezető van köztük. Kezdtünk írni leveleket oroszul – átfordítottuk a besszarábiai románokkal, akik szintén fogságban voltak –, és ezeket az orosz munkások feladták

postán. Mi leírtuk, hogy milyen helyzetben vagyunk: hogy a németek uralnak, hogy a lágerparancsnok antiszemita, hogy naponta hal meg ennyi s ennyi zsidó. Nem elég, hogy a családukat elvesztettük Németországban, most a maradék zsidó fiatalság nem fog innen hazamenni. Írtunk Kaganovicsnak [lásd: Kaganovics, Lazar Mojszejevics], Ilja Ehrenburgnak [lásd: Ehrenburg, Ilja Grigorjevics], aki egy híres szovjet író, komoly regényei vannak. Ő elmenekült a sztálini terror alatt, Párizsban élt, nem tudom, hány évig. Sztálin mindenféleképpen visszahozatta, és megkapta a kellő elismerést. Eltelt egy elég hosszú idő – most már nem tudnám megmondani, pontosan mennyi, talán hónapok –, s gondoltuk, úgy látszik, nem került a levelünk a címzethez.

Egyszer én éjszakai váltásban voltam – emlékszem határozottan. Reggel úgy 8 óra felé kikerültünk a bányából. Láttuk, hogy ott áll három férfi a kapuban. Mi tudtuk, hogy ezek az NKGB-sek [Az NKGB, azaz Állambiztonsági Népbiztosság az NKVD-ből vált ki 1941. február 3-án, de a háború kitörése után a két népbiztosság fuzionált. 1946-ban a népbiztosságokból minisztériumok lettek. – A szerk.], mert ezek bőrkabátban jártak általában. Megállítottak, hogy hogy hívnak. Megállunk. Odamegy a német, és jelenti németül, hogy itt ez és ez a zsidó brigád. Megkérdi az egyik ezek közül az oroszok közül: „Te ki vagy?” „Én? Én nem vagyok zsidó!” Tehát ugyanúgy volt továbbra is, ahogy volt a múltban, mielőtt odakerültünk volna. Én már értettem egy pár szót oroszul. S erre elkáromkodta magát az egyik orosz: „Hogy a fenébe, hogy egy zsidó brigádnál német brigádos legyen?” S akkor kérdi, „Ki van köztetek, aki tud oroszul beszélni?” Főleg a [máramaros]szigetiek, akik ukránul beszéltek, jól beszéltek oroszul, hát jelentkezett kettő. És azt mondja: „És ki németül?” Hát én nem tudtam németül, de jiddisül tudtam, és nagyon jól tudtam értekezni a németekkel. Felírta a nevünket s számunkat, s miután megmosakodtunk, behívtak az irodába. Ott nem volt senki, csak ők és egy tolmács. És elővették a leveleket. Kérdezték: „Elismeritek, hogy ti írtátok?” „El.” Gondoltuk: Istenem, mi következik még ezután?

Eltelt majdnem két hónap, hogy nem történt semmi. Egyszer megérkezik egy delegáció, orosz tisztekkel. Leváltották, sőt letartóztatták a lágerparancsnokot a kijelentéseiért és azért, hogy hagyta, hogy a németek úgy bánjanak velünk – legalább harminc ember meghalt pár hónap alatt. Bemutatták az új lágerparancsnokot: egy zsidó hadnagyot, úgy hívták, Levin. Félszemű volt, és rajta volt a zubbonyán „A Szovjetunió hőse” csillag. A végén aztán megtudtam, ott volt azok között a katonák között, akik a Reichstagra, a német parlamentre Berlinben, kitűzték a vörös zászlót. Pár nap múlva összehívta az egész lágert, azt mondja: „XY a konyhaparancsnok, és XY a szakács” – szóval mindenhova betettek zsidókat. „Itt rend legyen ebben a lágerben! Rend! Nincs kivétel, német vagy zsidó, nincs kivétel! Csak egy dologra nagyon kérem, hogy hozzám panasszal ne jöjjen senki.” Úgy értette ezt, hogy: „Amit csináltok, úgy csináljátok, hogy az illető ne tudjon hozzám kerülni panaszra.” Fiatal volt, és volt egy két és fél éves kislánya. Engem kineveztek, hogy a kisfiúval foglalkozzam. Szabad kijárásom volt a lágerből, elmentem a lakására, és tíz órán keresztül ott voltam. A gyerekekkel játszottam, ettem is, mert mindenféle jószág volt ott. Kapták az amerikai csomagokat, abból kivették a csokoládét meg konzerveket, s azokat maguk közt elosztották az oroszok. Egy része bekerült a lágerbe is, de egy komoly részét szétszórta maguk között. Én ott dolgoztam egészen addig, ameddig egy szép nap fogtak, s elvittek onnét, hogy hazamegyünk.

Elvittek Odesszába, ott volt vagy hat gyűjtőtábor, hogy onnan majd hazaküldenek. Ott jó dolgunk volt, aránylag. Én konyhafőnök voltam. Aztán dolgoztunk a Securitaténál is, lopattak velünk szenet, lopattak fát. Az volt a feladatunk, hogy szállítottuk a szenet és a fát a Securitate-alkalmazottaknak és a hivataloknak. □Sauber Bernát valószínűleg az orosz állambiztonsági szervre gondol. Ebben az

időszakban az MGB, azaz az Állambiztonsági Minisztérium látta el ezt a feladatot. Az MGB utódja az 1954-ben létrehozott, és 1991-ig működő hírhedt KGB, magyarul Állambiztonsági Bizottság volt. – A szerk. □ A lágerben laktunk, de reggel kimentünk dolgozni, és csak este mentünk be. Kint volt az odesszai kikötőben a rakomány. Akkor úgy volt, hogy minden vállalat kapott egy rakomány fát, és egy fél rakomány szenet. Mi hajnalban odamentünk autóval egy rakáshoz, s megraktuk szénnel, fával. Az egyikünk perfektül beszélt oroszul, az keresett kuncaftot. Két lépést nem kellett tenni, s rögtön akadt valaki, mert nem nagyon volt fa meg szén. Minden nap egy-két kocsi szén és fa úgy elfogyott, mint mondjuk, a friss kenyér, mert mindenkinek kellett télire. És aránylag olcsón adtuk, nem adtuk olyan áron, mint ahogy feketén adták. Ebből a pénzből, amit beinkasszált, elvett az orosz tiszt, akinek a parancsnoksága alatt voltunk. Volt egy altiszt, volt egy sofőr, és a pénz el lett osztva közöttük. A szénlopásnál az örök látták, mit csinálunk, azok ott voltak egész éjszaka, hát ők is kaptak a pénzből, s akkor engedték. Ők vigyáztak ránk, amíg megraktuk a kocsikat, ez egy megszervezett dolog volt. A korrupció akkora volt a Szovjetunióban, hogy azt nem is lehet elmondani. Az összeget, ami megmaradt, elosztottuk magunk közt. Ez is óriási pénz volt. Néha annyi pénzünk volt, hogy egy orosz nem keresett meg annyit egy hónap alatt, amennyit mi egy nap alatt megkerestünk.

Már nagyobb adag kenyereket kaptak a lakosok, nem volt már az az éhínség, ami volt addig. Lehetett kapni dolgokat az üzletekben, pénzért lehetett vásárolni. Addig nem lehetett, hiába mentél be egy üzletbe, nem volt semmi, hacsak meg nem fizetted a háromszorosát vagy ötszörösét. A ruházatuk az oroszoknak egyszerű volt, az a szabványos fufajka [Pufajka, azaz vattakabát. – A szerk.] meg azok a rubaskák. Az egy csukott nyakú zakó vagy vastag ingszerűség, mint a kozákoknak, hogy volt egy sor gomb rajta, és derékszíjjal átkötötték. Általában mindegyiknek spicces nadrágja volt és csizmája. Ilyen volt általában az öltözködés. A nők már valamivel jobban öltözködtek.

Nekünk szabad kijárásunk volt, jártunk operába, jártunk színházba, vendéglőbe Odesszában. Én akkor voltam operában első alkalommal. Egy kolozsvári vett rá bennünket, hogy menjünk el operába. Én falusi fiú voltam, azt sem tudtam, mi az, hogy opera. Operettet azt láttam, mert jártak a vándorszínházak, és mindig megnéztem az operetteket. Az opera épülete a milánói Scalának egy hitelesített mása volt. Le volt másolva, csak a figurák inkább stilizált régi orosz alakok voltak. Mikor felmentünk a lépcsőn, az opera előterében voltak szobrok vagy a lépcsőn, már nem is tudom. Nem is hittük volna el, hogy ilyesmi létezik a Szovjetunióban. Az az előkelőség és az a tisztaság... Az operában a La Traviatát [Giusseppe Verdi operáját], a Lakmét [Leo Delibes operáját], baletteket is láttunk, Csajkovszkijnak a Diótörőjét, a Hattyúk tavát. Nem akarok felválni, de nekünk páholyunk volt, mi úriemberek voltunk. Mikor mi bementünk, nem tíz rubelt adtunk egy jegyért, hanem adtunk húszat, mindig fent volt tartva nekünk egy-két páholy. Akkor mi, vagy tíz hadifogoly odamentünk – nem voltunk elegánsak, de jól voltunk felöltözve. Utána elmentünk a vendéglőbe, nők stb...., szóval zajlott az élet. Olyankor nem voltak ott örök, mert nekünk volt kilépési engedélyünk. Ott nem lehetett megszökni. Az ember ment ötven kilométert, leigazoltatták és visszavitték. Meg ahogy két szót elmondtál, rögtön látták, hogy te nem vagy orosz. Mi tudtunk oroszul beszélni, de kellett keressük a szavakat. De nem is állt érdekünkben megszökni. Sőt, már olyan gondolatunk is támadt, hogy ott maradunk. Olyan életünk volt..., hová menjünk mi Romániába, ki tudja, mi van ott? Egyesek már udvaroltak is. Egy évig voltunk Odesszában. Aztán egy év után megsokalltuk, és valami sztrájszerűséget csináltunk.

Mikor elengedtek, az volt a borzasztó, hogy elvettek mindent tőlünk: fényképet, levelezőlapokat, amit kaptunk mint munkaszolgálatosok, és megtartottunk magunknak. Nekem is volt apámtól és Emma húgomtól, még deportálás előtt. A többi testvéremtől is kaptam leveleket, fényképeket, amit vittem magammal. Azokat elvették, tűzre dobták és elégették abszolút mindent. Ez volt a legborzasztóbb. Nem tudom, hogy maradt a zsebemben egy levelezőlap, ahol a húgomnak a kisfia – akkor született – egy éves volt. Rá volt ragasztva egy levelezőlapra, az valahogy bent felejtődött a zsebemben, és megmaradt nekem. 1948 elején kaptam, hat-hét hónappal azelőtt, mielőtt hazakerültem. Nem is emlékszem, hogy hova volt címezve, de eljött a levél az odesszai lágerbe, hogy honnan tudták meg, hogy én ott vagyok, azt nem tudom. A levelezőlapon nem volt semmi érdekes, olyan típus-levelezőlap volt, s csak pár szó volt rajta, amit lehetett írni: „Ez a kisfiam, a Jóska. Egészségesek vagyunk, remélem, hogy te is jól vagy.” De a család többi tagjáról nem volt szabad írni semmit. Odaadtam a húgomnak, mert gyűjtötte ezeket a fényképeket a fiáról. Kint van a kép Izraelben. A kisgyerek már 53 éves.

Végül nem maradt közülünk senki Odesszában. Nem tehervagonokban, hanem rendes vagonokban utaztunk haza egészen Focșaniig. Focșaniban ott tartottak egy hónapig karanténban. Ez 1948 júniusában volt. Ott mindenik kapott egy papírt, és úgy emlékszem, 350 lej – az elég nagy pénz volt akkor. Nem jártak a vonatok rendesen. Hogy én elkerüljek Désre, el kellett menjek Iași-ba, ott felüljek egy másik vonatra, és így kerüljek Désre, ahol Emma, a húgom lakott. Én Magyarlápásra akartam menni, de nem volt már ott senki.

Weis Matild (szül. Sauber) háztartásbeli volt Szászrégenben, ott élt a férjével. Weis Ármin szabó volt, tűrhető anyagi helyzetük volt. Ortodox vallásos emberek voltak. Nem volt gyermekük. Sauber Dezső öcsém kereskedő volt, vegyeskereskedésben dolgozott Disznajón. A feleségét Lottinak hívták, zsidó volt. Vallásosak voltak ők is. 1954-ben kimentek Izraelbe, Kirjat Tivonban éltek. Technikusként dolgozott az öcsém egy vasöntődében, a felesége háztartásbeli volt Izraelben is. Két gyermekük van, egy fiú, Hillel és egy lány, Orli. Henzel Judit (szül. Sauber) húgom varrónő volt. Magyarlápason élt, 1945-ben férjhez ment Henzel Tiborhoz, és 1946-ban kimentek Izraelbe, Kirjat Tivonba. Azért mentek mindketten oda, hogy együtt legyenek. Judit háztartásbeli volt Izraelben, a férje építész almérnök. Van egy lányuk, Gilla, aki nincs férjnél. Farkas Emma (szül. Sauber) is varrónő volt Magyarlápason. 1945-ben férjhezment Farkas Dezsőhöz, aki kereskedő volt. Van egy fiuk, József, ő utász mérnök. Sauber Zelma húgomat deportálták Magyarlápósra. Auschwitzban halt meg. A leánytestvéreimet mind deportálták, de visszajöttek. Nem tudom, hogy ki hol volt, melyik lágerben. Beszélgettünk ugyan, hogy kit hova vittek, elmesélték, hogy hogy segítette egyik a másikat a lágerben – s talán ezért is szabadultak meg [élték túl], mert segítették egymást –, de részletekre már nem emlékszem. Az öcsém munkaszolgálatos volt kint, Ukrajnában. Mire én hazaértem, a testvéreim közül már ketten Izraelben [Palesztinában] voltak. Az egyik még Disznajón lakott, itt Szászrégen mellett. Én nem tudtam semmit egyikről sem, csak egyedül a húgomról tudtam, hogy Désen él. Tudtuk, hogy deportálták a szüleinket s mindenkit, de arról abszolút fogalmunk sem volt, hogy mi történt.

Hazajöttem, és nekifogtam az életnek. Hét elemi jártam a háború előtt, aztán most év alatt leérettségiztem Désen, és megkaptam az érettségi bizonyítványt. Utána megválasztottak népbírónak [lásd: Népbírók, népbírák Romániában]. Dolgoztam vagy három hónapig, és jött egy utasítás, hogy azokat a népbírókat, akiknek csak érettségijük van, és akik jó eszűek, azokat egy másfél éves iskolába küldik jogot tanulni. A régi bírót és ügyészeket le kellett váltani, de

nem nemzetiségi okok miatt, mert lehetett az román, magyar, teljesen mindegy – ez volt az utasítás. Egy csomó jogászt leváltottak akkor.

Én Kolozsvárra kerültem, és másfél évig gyorstalpalás volt. Főleg azokat a tananyagokat tanultuk, amik kimondottan a gyakorlati jogi alkalmazásra vonatkoztak: büntető perrendtartás, polgári perrendtartás, polgári törvények, ezeket tanultuk. Elméletet, mint az államjogtörténetet, semmit. Utána vizsgáztunk egy komisszió előtt, és kineveztek bennünket ideiglenesen, azzal a feltétellel, hogy vagy beiratkozunk egy egyetemre, vagy magánúton három éven belül elvégezzük a jogi egyetemet, vagy kilépünk. 1950-ben én ide kerültem Marosvásárhelyre. Én Désre akartam menni, de nem engedték, tekintettel arra, hogy Dés környéki voltam, azt mondták, hogy nem lehet. Azonnal beiratkoztam Kolozsváron a jogi fakultásra, és 4 és fél évig látogatás nélkül elvégeztem. Három hónaponként kellett menni, és voltak rendes vizsgák. Ott már elméletet is tanultunk. Nem volt fizikai idő, mert dolgozni is kellett. Igaz, minden kollokvium és vizsga előtt kaptunk szabadságot. Nem akarok dicsekedni, de a látogatás nélküliről ketten maradtunk, akik befejezték az egyetemet, a többiek nem voltak képesek megcsinálni. Az egyik én voltam, a másik Kelemen Rózsa, aki itt él Marosvásárhelyen, 78 éves magyar bírónő.

1952-ig Marosvásárhelyen a megyei ügyészségen voltam. Akkor az megszűnt, s lett 8 tartomány [lásd: területi átszervezés Romániában 1952-ben]. Én a marosvásárhelyi rajoni ügyészséghez kerültem. Hat hónap után kineveztek helyettes főügyésznek. Az ügyészek 75 százaléka magyar volt, és sajnos voltak olyan magyar kollégák, akik alig vagy csak nagyon gyengén tudtak románul beszélni. Kolozsváron a Bolyai egyetemen magyarul tanultak, bejöttek az aktivitásba, s nem tudtak románul – ez volt a valóság. Az összes kollégám a Bolyain végezett, a magyar egyetem, én a Babeşen végeztem, ezért viszont nagyon jól beszéltem románul [lásd: kolozsvári tudományegyetem].

Annak dacára, hogy nekem volt egy mozgalmi múltam, és már gyerekkorom óta dolgoztam a Vörös Segély vonalon, nem vettek fel a pártba. 1952-ben én még nem voltam párttag. Kineveztek rajoni helyettes főügyésznek, és nemsokára főügyész lettem. Akkor én a tartományi bíró előtt megmondtam világosan, hogy nem vagyok párttag. Azt mondta: „Sauber elvtárs, maga ne adjon nekünk tippeket, mi tudjuk, hogy kit kell odatenni!” 1963-ban lettem csak párttag.

Az egyik húgom, Matild [Weiss Matild] jött, hogy: „Hagyd itt az egészséget, és gyere velünk Izraelbe.” Ők elmentek. 1965-ben alijáztak Kirjat Tivonba. Ott már mindketten nyugdíjasok voltak a férjével. Matild még mindig él. A húgom, Emma, ő asztmás volt, és nagyon félt kimenni Izraelbe. Nagyon kért, ha egy lehetőség van, ne menjek el, hogy maradjon valaki itt vele. Itt maradtam. Végül ő mégis kivándorolt a családjával, és én maradtam itt. Azért döntött így, mert a fiának nem látott itt jövőt. Ők 1974-ben mentek ki Izraelbe, Názáretbe. Szegény húgom most is Izraelben él, 79 éves, a fia is él, a férje is él. A férje 92 éves, vak, süket, nagybeteg.

Az élet pulzusát láttam minden irányból. A gazdaság, mezőgazdaság, kultúra, politika a mi hatáskörünkbe tartozott. Az első idők nagyon szomorúak és szörnyűek voltak. 1949–1950-ben kezdődött a kollektivizálás és az államosítás [lásd: mezőgazdasági termelészövetkezetek (kollektívek) Romániában; államosítás Romániában], egészen 1952-ig. Arra nem is jó visszaemlékezni. Nekem sok kellemetlenségem volt végig, hogy én kispolgári családból származtam, burzsuj voltam, mert édesapámnak üzlete volt. Hogy hogy nem raktak ki az ügyészségről kulákfiú címen, nem tudom. A kulákprobléma [lásd: kulákok Romániában] és a

kollektivizálás nagyon fájó pontok voltak. Például mit jelent egy kulák, akinek volt öt hektár földje? Ha nem vitte ki 48 óra alatt a ganét az istállójából, ki a földre, az szabotázs volt, és azért öt évet adtak neki. Ha az aratás után nem szántotta fel a földet, ha tarlóhántást nem csinált, az szabotázs volt. Ha nem adta be a kótáját [kvótáját], az szabotázs volt. Odáig mentek ezek a büntetések sokszor, hogy vagyonokat vettek el. Kellett egy kollektív gazdaságot nyitni. Erre találtak egy kulákot, akinek szép háza volt és jó szép istállója, és egyszerűen elvették a házat, őt meg börtönbe zárták. Ezért nekem sok kellemetlenségem volt. Nem felejttem el, egyszer egy ilyen kulák elmenekült, mert elítélték hét évre. Hét éven keresztül bűjt, és én tudtam. Azt nem tudtam, hogy hol kóborol, csak hogy el van bújva. Egyedül én tudtam, mert a húga hetente jött panaszokkal az ügyészségre, hogy miért vették el a vagyonukat. Mikor kapott választ, mikor nem. Szörnyű állapot volt. Például, ha elmentek valakihez a lakására, és kaptak [találtak] húsz kiló cukrot, az szabotázs volt. Mert a román törvény azt mondta: „Aprovizionarea peste măsură constituie infracțiune” [A mérték fölötti felhalmozás törvénysértést jelent]. Még a cipőtalpat is jegyre adták, s ha kaptak [találtak] öt pár bőrtalpat a házban, törvénysértés. Aztán kezdődtek az aranyügyek. Az aranyért mentek, mint a bolondok. Agyonverték az embereket. Sokszor tehetetlenek voltunk mi, ügyészek. Sokszor fogva tartották az embereket, anélkül, hogy mi döntést hoztunk volna erről.

Tizenegyen voltunk Marosvásárhelyen ügyészek, én voltam a főügyész egy időben. Egy román ügyész volt, és kilenc magyar. Én voltam a főügyész, zsidó. A tárgyaláson magyarul beszéltünk. Le volt fordítva a Büntető Törvénykönyv és a Büntető Perrendtartás, a Polgári Perrendkönyv és a Polgári Perrendtartás magyarra, központilag, Bukarestben hitelesített fordítás volt. Ez az 1950-es években és az 1960-as évek elejéig még létezett, a Gheorghiu-Dej idejében. Mi, ügyészek kötelesek voltunk magyarul beszélni a felekkel, akik nem tudtak románul. Nem tolmácsol keresztül, mint ahogy most. Erről most hallgatnak. Miért nem mondják, hogy Ceaușescu idején lehetett tárgyalni magyarul Marosvásárhelyen? Egy évvel ezelőtt vagy mikor, egy tárgyaláson egy öregasszony nem tudott válaszolni a bírónak, és kérte a bírót: „Tud valaki itt magyarul?” Akkor azt mondtam: „Ha megengedi, én fordítom.” Milyen nagy vívmány, hogy most lehet tolmácsol keresztül magyarul beszélni. De ilyesmi nem létezett 1989 előtt [lásd: az 1989-es romániai forradalom]. Volt két népbíró, ha véletlenül az egyik bírót román volt, a másik bírót kellett beszélni magyarul. Sőt, odáig akartak menni, hogy az aktákat és az ítéletet is magyarul szerkesszék, de ebbe a központ már nem ment bele.

Nem dicsérem az akkori időket, de azt állítom, hogy 38 éven keresztül, amikor én dolgoztam, nem telefonált rám az első titkár, hogyha valaki például sikkasztott, akkor az iratokat le kell zárni. (Itt akkor az első titkár Csupor Lajos volt. A foglalkozása szabó volt, de nem volt egy buta ember.) Olyan volt, hogy enyhítettünk, nem adtunk öt évet, hanem adtunk három évet, és ha lehetett, felfüggesztettük, de ezt teljesen törvényesen. Volt olyan utasítás, hogy 24 óra alatt el kell ítélni mindenkit, akit elkaptak. Volt olyan 1957-ben–1958-ban–1959-ben, hogy elkaptak egy parasztot, aki jött a mezőről, és hozott magának egy zsák vagy húsz cső kukoricát. Elkapták, felhozták és 24 óra alatt kapott két évet. Ha [azaz: Azt, hogy] voltak bűncselekmények, és nem csináltak aktákat, és nem kerültek a rendőrségre és az ügyészségre, ezt nem zárom ki. Biztos, hogy voltak. De amikor hozzánk került egy akta, akkor felelősségteljesen jártunk el.

Időnként beszámolókat tartottunk a Néptanácsnak, és elemezték az aktivitásunkat. [A Néptanács adminisztratív, közigazgatási egység Romániában, 1950–1968 között. Az állam helyi szerve, a települések irányítását látja el. Szerepe nagyrészt megegyezik a mai városi tanácsok/helyi

tanácsok szerepével. Tagjait általános, titkos választások útján töltötték be. – A szerk.] És akkor azt mondták, hogy azért van ilyen sok lopás, mert kis büntetéseket adtunk, vagy megróttak, hogy nagy büntetéseket adtunk kicsi dolgokért. Felvittek Bukarestbe, és ott volt az állami főügyésznek a helyettese is, és az egész tartomány oda volt hívva. Én akkor azt mondtam: „Értsük meg, ez egy paraszt ember, egy munkás, aki kihoz egy fél kiló szalámit vagy öt konzervet a gyárból, ezért három évet kapni, s a család ott marad kenyérkereső nélkül.” Azt mondták: „Az elvtársnak nincsen elég bátorsága, és túlságosan jó szíve van, de akkor nincs mit keresen itt. Akkor inkább mondja most meg, és leváltjuk.” Az ülés végén a konklúziókat levonta az állami főügyész: minden ötödik mondata én voltam vagy név szerint, vagy a marosvásárhelyi városi ügyészség, hogy mennyi embert küldtünk börtönbe. Ez volt a 324-es törvény, a gyors eljárás, ha rajtakaptak valakit. Ez ment egy évig, borzasztó volt. A börtönök megteltek szerencsétlen parasztokkal vagy munkásokkal, akik loptak egy fél kiló szalámit. Egy igazgató nem lopott egy fél kiló szalámit, mert annak kivitték a kocsival az öt kiló szalámit, és a kocsit nem nézte meg soha senki sem, a rendőr sem nézte meg, mert úgyis tudták. Voltak a kisszámú rendszámú táblák 100-tól 1000-ig, csak kivételes emberek vagy kivételes intézmények kapták azokat, és ezt tudta a rendőrség. Próbált volna egy rendőr megállítani egy 105-ös rendszámú kocsit és ellenőrizni! 24 óra alatt kirakták az állásából. És ezek után felrótták nekünk, hogy rosszul alkalmaztuk a törvényt.

Rá egy évre, másfélre megszüntették ezt a törvényt, de addig országos viszonylatban vagy tízezer ember börtönbe került. Elment a kocsihoz előtte a rendőr vagy a kereskedelmi inspektor, bement a kocsmába, volt egy hiteles féldecije, azt elővette és megmérte a kitöltött italt. Ha hiányzott két vonal, vette elő a jegyzőkönyvet, és hat hónapot kapott az illető. Te meg zárd el hat hónapra azért, mert annak a bűdös iszákosnak kevesebbet adott. Az igaz, hogy a főnöke keresetéből volt, amit így lecsalt, de anyagilag rá volt kényszerülve. Nagyon sok ilyen esetben kértem a felfüggesztést. Ha két éven belül nem csinál semmit, akkor törölődik a büntetés. Ha két éven belül csinál valamit, akkor azt is leüli, ami elmaradt. Így vigyázott, hogy nehogyan csináljon. Pénzbírságot is lehetett adni, két-három ezer lej, az két-három hónapi fizetés volt. Én megálltam a helyemet, nem voltam félős. Tudtam, ha felmondanak nekem, veszem a sátorfámat, s elmegyek.

Nem akartunk kiköltözni Izraelbe, de egy időben foglalkoztatott a gondolat, mert 1968-ban [lásd: területi átszervezés Romániában 1968-ban], amikor megszűnt a tartomány, és megyék lettek, szóval adminisztratív átszervezés volt, tekintettel, hogy én magyarul is beszéltem, s ott nem volt megfelelő ember, Csíkszeredába akartak helyezni. Én nem akartam elmenni, s akkor lemondtam, s azt mondtam, hogy inkább elmegyek. El is határoztuk, hogy összecsomagolunk mindent, beadjuk a papírokat, s elmegyünk. Két hét után visszahívtak, s itt maradtam Marosvásárhelyen.

Nem mondom, nem volt fenéig tejfel a kommunizmus. Általában az emberek nem éltek jól, de éltek. Most javarésze nem él sehogy sem. Nem létezett valaki, aki 18 éves lett, és ne legyen sehol: vagy egyetemre járt, vagy dolgozni. Volt egy törvény, hogy aki nem kerül munkába, az bűncselekménynek számít, és börtönbüntetés jár ezért. Ezt munkakerülésnek hívták. Nem jött ki senki a börtönből, ameddig nem volt egy munkahelye. Nem számított, ha nem volt szabad munkahely. Azt mondták: „Nem számít! Kevesebbet fogsz adni a másiknak száz lej, de ennek a tíz embernek kell adni munkát.” Ez nekem volt a feladatom egy időben, hogy munkahelyeket szerezzek, mert a börtönért is feleltem. Jeleztem előre a vállalatoknál, hogy a börtönben szabadul ennyi s ennyi, ez s ez a foglalkozása, kérem szépen, biztosítsanak ezeknek munkát. És fel is vették. Vagy hogy valaki 30 éves vagy akár 50 éves, és nem veszik fel sehova?! Hát most menj el 40 éves

korban állást keresni, nem is állnak szóba veled! Voltak a kantinok, az egy jó dolog volt, mert olcsó volt. Emlékszem, mi is ettünk kantinban. Énnekem 19 ezer lej volt a fizetésem, az átlagfizetés körülbelül 6-7 ezer lej volt.

A szocializmusnak nagyon szép eszméi voltak, csak nem azok, amiket alkalmaztak. Volt, ami jó volt, de volt nagyon sok rossz. Nem volt szabad kommentáljak egy kormányintézkedést vagy egy pártintézkedést. El kellett fogadni, nem volt mese. Rossz volt, hogy a véleményemet nem tudtam nyilvánítani. Volt egy másik szörnyűség, hogy minden héten mindenkinek el kellett mennie marxizmusórára. Külön tartották a munkaköröknek: külön volt az ügyészségnek és a törvényszéknek, külön az orvosoknak és így tovább. Iskolákban, a Bolyai Farkas vagy a Papiu középiskolában vagy a pártkabinetben tartották. Minden héten hétfőn délután marxizmus-leninizmus egyetem volt. Kellett ebből felelni, s a végén kellett vizsgázni. Annál szörnyűbb dolog nem volt, mint azt a sok zagyvaságot tanulni, hogy minden kongresszuson ez mit mondott, s főleg Ceaușescu mit mondott. Vagy megjelent a pártnak egy kongresszusi anyaga, azt hónapokon keresztül fel kellett dolgozni. Voltak kis könyvecskék, amikben leírták, hogy hány disznót fogunk termelni 1968-ban, hány tyúkot vagy hány tojást, hány ökröt fogunk küldeni külföldre – ez mind ott volt a párt anyagában, és ezt kellett tanulni. Többnyire mindegyik vette és felolvasta, amit kellett. De minden alkalmazott, az egyszerű munkásoktól a tisztviselőig ott kellett legyen. Egy időben még az is volt, hogy minden reggel munka előtt fel kellett olvasni a „Scînteia”-nak [Magyarul Szikra, a Román Kommunista Párt központi napilapja volt 1931 és 1989 között. – A szerk.] a vezércikkét a munkahelyen. Kénytelen voltam venni a „Scînteia”-t, és azt kellett olvassam, és kellett tudjam, mit írtak benne. Nem volt más forrás, ahonnan dolgokat megtudjon az ember. Nem volt szabad hallgassak egy külföldi rádiót. A tévében két órát kellett őket nézni, hát azt sem tudtuk, hogy melyik világon vagyunk.

Abban az időben az irodalomnál és az újságokban is a sorok közt kellett tudjál olvasni, hogy megértsd, amit az az író írt. Elolvastad, ahogy egyszerűen fel volt táalva, hogy minden milyen szép, áldotta a pártot, de odabent kiabált. Volt itt Marosvásárhelyen három-négy, akik ellenállók voltak, és ki merték mondani, például Mera, ő jogász volt, meg Târnavanu – azt hiszem, osztályvezető volt egy gyárnál, és ki merte mondani egy gyűlésen, hogy nem kellene Ceaușescut újraválasztani – emlékszem rájuk. (Négyévenként nem választások, hanem szavazások voltak. A különbség, hogy a választásnál lehet több közül választani, de a szavazásnál, csak egyre lehet szavazni. Kötelező volt a részvétel a szavazáson.) Nem bántalmazták, de nyilvántartották ezeket az embereket. Például Merát, amikor jött Ceaușescu ide látogatóba, bevitték a rendőrségre, és ott tartották két napig, hogy ne tudjon csinálni semmit, és utána kiengedték. Még voltak ilyen csoportok, hogy összegyűltek a magyarok egymás közt, és elénekelték a magyar himnuszot. Nem létezett, hogy köztük ne legyen egy besúgó. Nem úgy volt, hogy: „Na, gyertek be a rendőrségre! Mi volt az este Saubernek a lakásán?” Eltelt egy pár hónap, eltelt egy fél év, s egyszer csak kezdték őket szerre beidézni. [Ez is a megfélemlítés eszköztárához tartozott, hogy nem egyszerre idézték be őket. – A szerk.] Már nem is tudták, mit mondjanak, csupa ellentmondásokat mondtak. Olyan ítéletek voltak, hogy az államot és a rendszert kritizálták. Egyeseket elítélték. Voltak diákok, akiket exmatrikuláltak [kizártak] az egyetemről. A katonai bíróság aktivitása 1963-ig szörnyű volt.

Az embernek kulturális élete jóformán nem is volt. Annyi, hogy volt a színház, és a színházban voltak színvonalasabb színdarabok, amikbe elég szépen be voltak iktatva olyan dolgok... Nem fogom elfelejteni Paul Everacnak a „Iov” című darabját, magyarul Jób próféta. Azt hiszem, az utolsó

volt, amit láttam abban az időben. Az egy olyan színdarab volt, hogy nyugodtan le lehetett volna csukni a szerzőt, a színészeket és a hallgatókat is: az az ironikus dicséret, hogy ez milyen jól megy, s közben mi van a valóságban – csak át volt téve Jóbnak a korába. A közönség röhögött. Mindenki tudta, hogy az víz, és nem kávé, de a színpadon dicsérték, hogy milyen finom ez a kávé. És hogy milyen jó ez a szalámi, de mi tudtuk, hogy a tiszta szalámi, az tiszta szója volt. Hogy milyen jó, milyen szép és milyen olcsó minden, de ugye tudta az ember, hogy négy órát kell sorban állj, hogy kapj húsz deka szalámit. Tehát épp az ellenkezőjét mondták, amit azon értettek, ilyen dolgok voltak a darabban. Érdekes, elnézték, hogy ilyen darabok legyenek a színházban. Inkább a középosztálynak szóltak ezek a darabok, a munkás az nem ment el ilyesmire. Ők munkásklubokba jártak, minden nagy vállalatnak volt munkásklubja. Ott rendeztek előadásokat, színdarabokat Jánosról meg Mariskáról, amint arról vitatkoznak, hogy: „Te mennyi normát csináltál meg? Te el vagy maradva, nem vagy élmunkás!”

1975-ben ki szándékoztam menni egy barátomhoz Amerikába, de nem akartak kiengedni. Erre azt mondtam: „Ha nem engednek ki, ha nincs maguknak annyi bizalmuk huszon-nem-tudom-hány éves munka után, hogy kiengedjenek, akkor lemondok.” Így a feleségemmel, kettőnket kiengedtek. A lányom, az anyósom, a házam itt maradt zálogba. Énnekem akkor sikerült hozni egy videót Amerikából, és kaptam filmeket. Az én házam tele volt minden este, nem tudtunk lefeküdni, tízen-tizenötön nézték a videómon a filmeket.

Az ember a kommunizmus ideje alatt vett két karácsonyfát. Nem mindenki, hanem főleg az állami tisztségviselők. A munkásemberek nem féltek, mert legrosszabb esetben kirakták a pártból, és nem kellett fizessen tagdíjat. De általában nem rakták ki. Aki kettőt vett, az az egyiket feldíszítette a házban, s a másikat otthagyta a balkonon, hogy az ott álljon újévig, mert újévkor kellett, nem a karácsonyfát, hanem a téli fát feldíszíteni. [A szocializmus idején tilos volt karácsonyfát díszíteni, csak újévkor volt szabad ún. télifát állítani. Így karácsonykor az emberek megtévesztésből egy fenyőfát az erkélyen hagytak, egy másikat pedig feldíszítettek bent a szobában. – A szerk.] Ez nem egy eset volt. Érdekes volt, hogy a legszebb fákat nem adták el karácsonyra, hanem eltették. Aki akart egy szép fát, az karácsony után kapta. Tehát vettem egy kis fát, kitettem a balkonra, s mindenki látta: „Persze, ez egy kommunista, ez nem tartja a karácsonyt.” Igazság szerint nem azért díszítettem karácsonyfát, mert Jézus akkor született, mert nem is akkor született, hanem a gyerekek miatt.

Széderestet nem tartok most otthon. Érdekes, a kommunizmus ideje alatt tartottam. Volt egy barátom, Marosán Feri, s mindig meg voltunk híva minden húsvét estére [lásd: Pészah] hozzá. Én vezettem a szédert, mert ő egy amórec – ez egy jiddis kifejezés, ami azt jelenti, hogy nem tartja vagy nem ismeri a vallást. Neki volt egy fia, s mindent úgy csináltunk, ahogy elő van írva. Vagy nyolc-tíz éven keresztül jártunk össze. Az 1970-es évek elején kimentek Izraelbe. És volt még egy barátom, egy Izrael Jenő nevezetű, és felváltva vezettük a szédert. Ros Hásánákor is el szoktam menni hozzájuk, mindig készítették ünnepi ebédet, s az egész családom meg volt híva. Ebből a kommunisták nem csináltak problémát, hogy elmentem valakihez ebédre. De hogy amikor a templom előtt láttak engem, Sauber Bernátot, a marosvásárhelyi főügyészt, a kommunistát beszélgetni, akkor azzal gyanúsítottak meg, hogy járok templomba.

A feleségemmel, Zikh Máriával, itt ismerkedtem meg Marosvásárhelyen. Ő nagykárolyi származású, a törvényszéken jegyző volt. Ő nem zsidó, csak apósom volt zsidó származású, de már

a szülei (a feleségem nagyszülei) áttértek római katolikusnak – de nem kutattam ezt a részét, hogy mikor és miért tértek át. Apósom czernowitzi [lásd: Czernowitz/ Cernăuți/ Csernovci] származású kereskedő volt, tojást, majorságot vásárolt, szállította és eladta. De én nem ismertem, mert már korábban meghalt. Az édesanyja odahaza dolgozott, később idejött Marosvásárhelyre, egy ideig itt lakott nálunk, aztán elment egy hűgához, és aztán meghalt. A feleségemék ötön voltak testvérek, volt még három fiútestvére – József, Sándor és Antal – s egy lánytestvére, Magda. A testvéreim egy időben nem nézték jó szemmel, hogy elveszek egy keresztény nőt, de a végén aztán nagyon jóban lettek vele. Az Izraelben élő testvéreimmel rendszeresen tartottuk a kapcsolatot. Voltunk háromszor Izraelben, legelőször 1978-ban, utoljára pedig 1986-ban. Akkor egy-két hónapot ültünk.

Mi tartottuk a zsidó ünnepeket. A feleségem nem gyújt gyertyát szombaton [lásd: szombat; gyertyagyújtás], hanem mondjuk, ünnepi ebédet főz. Ugyanígy megtartottuk az ő ünnepeit is. El szokott jönni zsinagógába: amikor mások eljönnek, el szokott jönni ő is. Két éve nem jár, mert beteg. Hanukát például nem tartottunk otthon a kommunizmus ideje alatt, csak utána, 1990 után. Most tartom otthon rendesen. Egyszerűen zajlik: elolvasom az imát, meggyújtom a gyertyákat, s ezzel be van fejezve.

Van egy fogadott lányunk. Zsuzsa a feleségem unokahúgának a lánya. Négy éves volt, amikor örökbe fogadtuk, s elhoztuk, azóta itt van nálunk. Az édesanyja Nagykárolyban él. Zsuzsa is ott született, van egy bátyja, az édesapja meghalt. Ő művészetit végzett [azaz: művészeti középiskolát]. Az én hibám volt, én erőltettem, hogy jogi pályára menjen, pedig szeretett volna művészetre menni, de akkoriban tudtuk, mit jelent művészeti egyetemet végezni: ha nem vagy egy kimondott táltum, akkor kikerülsz egy faluba rajztanárnak. Amikor a feleségem nyugdíjba ment, ő épp húsz éves volt, és belépett a feleségemnek a helyébe, mint törvényszéki jegyző. Most a Táblabírósnál dolgozik, ő vezeti a statisztikát és jegyző is. 1981-től dolgozik. Csak sajnos nem akart férjhez menni. Talán az volt az egyik hiba, hogy odakerült a törvényszékre, s ott látta, hogy a házasságok hogy bomlanak fel, s ez elvette a kedvét, pedig ő egy nagyon melegszívű és barátságos valaki. Van külön lakása, külön él, ebédelni, vacsorázni persze jön hozzánk. Uzsonnát is készítünk neki, úgyhogy élelemre ő nem költ. Igazság szerint ateista nevelést kapott. Mégis rendszeresen jár ivritórára. Minden ünnep alkalmával, mikor szoktak jönni a fiatalok a templomba, eljön ő is, ő inkább ide tart.

Egy Darabant nevezetű román ember tartja az ivritórákat. Tisztviselő volt a postán, a lánya férjhez ment egy tulceai zsidóhoz, egy mérnökhöz. Kimentek Izraelbe, jó állásuk van, elég jó pozícióban vannak. Darabant egy makacs román ember. Azt mondta: „Hogy létezik, hogy én ne tudjak beszélni az unokáimmal?”. S itt nekifogott önszorgalomból ivritül tanulni. Megtanult annyira ivritül, hogy ezek csodálkoznak ott Izraelben – majdnem minden évben elmegy. Ő ma a hébertanár itt a hitközségnél. Sajnos nagyon kevés zsidó van jár ivritórára, összesen 12-en járnak, hetente egy alkalommal.

1982-ben lettem a marosvásárhelyi hitközség elnöke, miután nyugdíjba kerültem. Volt egy idősebb ember, aki a hitközség elnöke volt előzőleg, jó barátom volt, Scheiner Aladárnak hívták, a felesége, Scheiner Juci még él [A Centropa Scheiner Júliával is készített interjút. – A szerk.]. Scheiner Aladár azt mondja egyszer nekem: „Te, én le akarok lépni, s nem találok egy nyugdíjast, aki alkalmas lenne.” Tudta, hogy én ismerem a zsidó törvényeket, az imákat. Amit ő nem tudott, hogy én harminc éven keresztül egyáltalán nem imádkoztam, és nem voltam templomban. Amikor

idekerültem, ismét nekifogtam, s minden visszajött. Nem is tudom elképzelni, hogy 14-15 éves koromtól, amikor ezeket tanultam, 60 éves koromig valahogy nem felejtettem el őket. Én ez idő alatt nem imádkoztam soha. Én, mondjuk, ateista voltam. Hogy hogy jöttek ezek vissza az emlékezetembe, nem tudom. Ez egy csoda. Amit addig tudtam, a szokásokat, az imákat, mit kell mondani kívülről vagy olvasni ez egyik vagy másik ünnep alkalmával, a dallamok, mindez úgy visszajött, mintha visszaöntötték volna a fejembe. Voltak jó kántorok itt, de sajnos kihaltak. Ezelőtt három évvel, amikor Grünstein még élt, addig én mint egyszerű imádkozó ültem a templomban, csak azután kapcsolódtam be az előimádkozásba. Most főleg én és Mármor doktor vagyunk, és van egy 87-88 éves öregember, Lederer, aki még besegít. Mármor doktor, aki két évvel idősebb nálam és én előimádkoztunk, ő nagyon szépen csinálta.

Most én vezetem az imákat minden szombaton és a többi ünnepen is, két órán keresztül. Ennek majdnem a háromnegyed részét kívülről tudom. Egyszer azt mondja az egyik hitközségi tag valakinek: „Hogy tudja ezeket Sauber két órán keresztül csinálni, ő, aki illegális kommunista volt, és az ügyészségen dolgozott?” Aki még tud valamit a hitközségnél, az Ausch Sándor, Grün László [A Centropa Grün Lászlóval is készített interjút. – A szerk.]. (Ausch Sándorral együtt voltunk fogságban. Vele tartottam a kapcsolatot, amikor dolgoztam, itt, a hitközségnél összekerültünk megint.) Az istentisztelet szombaton fél 11-kor kezdődik, és negyed 12-ig tart. Én olvasom fel minden héten a Tórát, Mármoron kívül csak én tudok olvasni belőle. Minden hétre van egy harminc oldalnak megfelelő rész, amit fel kell olvasni. Előtte és utána van ima, amit én vezetek. Ezelőtt még 15 évvel itt is volt, aki minden reggel imaszíjjal és tálittal imádkozott. A tálitot most is mindenki használja, de imaszíjat csak akkor, ha jön egy rabbi ide.

Jelenleg sátoros ünnepekkor [lásd: Szukot], miután befejezzük az imát a templomban, kötelező mézet enni a hitközség udvarán lévő sátorban. Az alatt a hét alatt minden étkezésnél kell egy kis mézet enni [A méz a bibliai idők óta az élet édességét és jóságát jelképezi. A manna is – mely a pusztai vándorlás alatt az égből hullott – édes volt, mint a méz. Eredetileg datolyából készítették, de a posztbiblikus időkben már a méhek által készített mézet tekintik méznek. Bár a méh nem kóser állat, mégis engedélyezik a törvények a méz fogyasztását, mert a méz nem tekinthető a méh testrészének. – A szerk.]. A sátor körülbelül a második világháború után készült. Szimbolikus sátor. Igazság szerint itt a gyerekek és az asszonyok, de főleg Kusztos Zsuzsa [a hitközség irodavezetője] és Gyula [akit ugyancsak a hitközség alkalmaz, hogy a különböző munkálatokat elvégezze] szokták feldíszíteni a sátrat. Sátoros ünnepekor egy zsemlét kap mindenki, és fel vannak téve az asztalra kicsi tál mézek, és mindenki töri a kenyeret és belemártja, nem veszik kiskanállal. [Általában Ros Hásánákor szoktak kenyeret (és egy szelet almát) só helyett mézbe mártani, hogy ezzel biztosítsák az édes új évet. – A szerk.] És mindenki köteles meginni egy-két pohár bort. Megáldják az ünnepet, hogy Isten parancsára beléptünk a szukába, amit ő rendelt el. Utána mindenki eszik, s a végén mondunk egy kis imát, amikor megköszönjük az Istennek, hogy ételt, mézet és bort adott nekünk az ünnepekor. És ezzel befejeződik. Most így zajlik itt a sátoros ünnep.

Hosszúnapkor [Jom Kipur] beszéltem egy dési barátommal. Désen lakott vagy 3500 zsidó, nagy hitközség volt, és gazdag emberek voltak [Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Désen 3719 fő volt a zsidók száma. – A szerk.]. Az elnök a barátom, fiatalabb nálam vagy tíz évvel, úgy hívják, hogy Farkas Jóska. Beszélgettünk telefonon, s azt mondja: „Képzeld el, Jom Kipurkor elmegyek a templomba, és ketten voltunk. Épp szimbolikusan beültünk a templomba, és ültünk ott vagy két órát.” Ő nem tud olvasni héberül, a kommunizmusban elég jó pozíciói voltak, igazgató volt.

Mondom neki: „Ne haragudj, de maholnap ugyanez lesz a helyzet Marosvásárhelyen is.” Az utolsó napokat éli a zsidóság.

Sajnos oda kerültem már – amit nem hittem volna soha –, hogy én kell temessem. A zsidóknak van egy szertartásuk, mikor a halottat öltöztetik [lásd: a holttest előkészítése a temetésre]. Le kell mosdatni, le kell vágni a körmeit, ha megnőttek, borotválni nem szabad. Több darabból áll a ruha, amit fel kell rá adni: mind fehér ruhadarabok. Kvilije [lásd: kitli] nincs itt senkinek, hanem mi készítünk többek között egy kvitlit is. A ruhadarabok: 2 harisnya, 2 nadrág, egy kiskabát és egy nagyobb kabát vászonból, rá a kvitli, tálesz, a kezére kesztyűszerűséget teszünk, s vannak még, amikkel összekötik a ruhát, mert nincsenek gombjai. Kell a szemhéjra tenni két cserépdarabot, a szájra fűzfaágból kell csinálni olyasmit, mintha egy lakatféle lenne, hogy ne beszéljen addig, amíg az ítélőszék elé nem kerül. Persze, nem én öltöztetem, mert vannak emberek, de ott kell legyek, és imát kell mondjak. Utána zacskóba be kell tenni egy kis földet a feje alá, párna helyett. Az imaköpenyt azt én teszem fel a fejére. A végén megmondom neki, hogy ne felejtse el a zsidó nevét, és én elmondom a nevét. Utána levezetem a ceremóniát: imát olvasok és énekelek. Mondtam is, hogy amíg tudom, csinálom, de utána bezárják a hitközséget.

A fiataloknak klubot csináltunk, már pár hónapja működik. Lesz pár számítógép, fognak internetezni, vannak könyvek, van egy tévé és video is, zsidó tárgyú filmek. De hát ki jön ide filmet nézni? Ezzel akarjuk valahogy idevonzani a fiatalokat. Van egy pár épületünk, amik ki vannak adva bérbe, a házbérekkel elszámolnak Bukarestben. Mert a bukaresti Federáció, a központ kezeli ezeket a pénzeket, és utána szétosztják a hitközségek között, mert van olyan, amelyiknek nincs semmi jövedelme. Aki tag, fizeti a tagságot, a hitközségnek van 50 temetője a megyében, és évente egyszer, az őszi ünnepek előtt valaki kimegy és ellenőrzi az állapotukat, hogy kell-e valahol javítás, hogy nem loptak-e el sírkövet, nem-e bontották le a kerítést – mert állandóan lopják a kerítéseinket –, s ebből fog állni a hitközségi élet. Sőt, van már olyan hitközség, ahol a titkár keresztény, és ő vezeti az egészet, mert nem kaptak egy zsidót. Nem is egy van, főleg Moldvában fordul elő ilyesmi. És itt is az lesz a helyzet, mert a mostani generáció szülei ateisták voltak, egy imát nem tudnak. A keresztények, akármilyen kommunisták voltak is, de a miatyánkot mindenki el tudja mondani. Ezek semmit. Nem is jönnek a templomba, nagy nehezen lehet egyet-kettőt becsalni néha-néha. Van hat vagy hét ilyen férfi. A gyerekek általában már keresztényeknek vannak nevelve, nem is járnak erre-fele. Ez a helyzet.